Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası: Cumhuriyet'in İlk Yasal Muhalefet Partisinin Siyasi ve Hukuki Zemini*

Progressive Republican Party: The Legal and Political Basis of the First Legal Opposition Party of the Republic

Yılmaz **YURTSEVEN****

Öz:

Türkiye'de ilk kez resmi ve örgütlü siyasi partilerin kurulması II. Meşrutiyet döneminde mümkün olmuştur. 1908 *"Temmuz Devrimi"* ve ardından 1909 anayasa değişiklikleri ile Osmanlı Devleti'nde siyasi partilerin kurulmasına izin verilmiştir. Ancak bu dönemde siyasi partilerin kurulmaları, faaliyet göstermeleri ve kapatılmalarına ilişkin özel bir yasal düzenleme çıkarılmamıştır. Bu statüko, Cumhuriyet ilan edilip 1924 Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra da değişmemiştir. Cumhuriyet döneminde kurulan ilk parti Halk Fırkası'dır. Aynı zamanda hükümet etme görevini de yerine getiren Halk Fırkası, belli bir süre içinde muhalefeti de barındırmıştır. Fakat belli gelişmeler ışığında, söz konusu muhalefet siyasi örgütlenme içine girme gereği duymuştur. Böylece Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi doğmuştur: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. Parti, tıpkı Cumhuriyet Halk Fırkası gibi Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda çok önemli roller üstlenen asker ve sivil elit tarafından kurulmuştur. Kurucu kadroların hemen hepsi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarıdır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ideolojik olarak aslında Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan çok farklı söylemlere sahip değildir. Ancak yeni rejimin inşası, modernleşme ve değişme açılarından Cumhuriyet Halk Fırkası gibi *"devrimci"* değil *"evrimci"* bir süreci esas almaktadır. Bu durum Cumhuriyet Halk Fırkası'nın öngördüğü değişim programına uygun bulunmamıştır. Yaşanan iç ve dış siyasi gelişmeler sonucunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası henüz bir yılını dolduramadan "idari bir karar" ile kapatılmış ve kurucuları yargılanmıştır. Kısa ömrüne rağmen Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Türk demokrasi tarihi ve çok partili siyasal yaşamımızda kalıcı izler bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Cumhuriyet Halk Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Çok Partili Siyasal Yaşam, Demokrasi.

* **Gönderilme Tarihi:** 10.10.2024, **Kabul Tarihi:** 16.11.2024.
Makale, *TÜBİTAK ULAKBİM* kriterleri uyarınca kör hakem denetimine tâbi tutulmuş ve iki olumlu hakem raporuna istinaden (2/2) yayımlanmaya uygun bulunmuştur.

** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, Antalya - Türkiye E-posta: yyurtseven@akdeniz.edu.tr; Orcid Id: https://orcid.org/0000-0003-3736-3510.

Abstract:

The establishment of official and organized political parties for the first time in Turkey was possible during the Constitutional Monarchy II period. With the 1908 'July Revolution' and the subsequent constitutional amendments of 1909, political parties were allowed to be established in the Ottoman Empire. However, during this period, no special legal regulation was enacted on the establishment, operation and dissolution of political parties. This status quo remained unchanged after the proclamation of the Republic and the adoption of the 1924 Constitution. The first party established in the Republican period was the People's Party. The People's Party, which also fulfilled the task of governing at the same time, also harbored the opposition for a certain period of time. However, in the light of certain developments, the opposition felt the need to enter into political organization. Thus, the first opposition party of the Republic was born: The Progressive Republican Party. The party, like the Republican People's Party, was founded by the military and civilian elite who played very important roles in the War of Independence. Almost all of the founding cadres were close friends of Gazi Mustafa Kemal Pasha. The Progressive Republican Party does not have ideologically very different discourses from the Republican People's Party. However, in terms of the construction of the new regime, modernization and change, it was based on an '*evolutionary*' process rather than a "*revolutionary*" one like the Republican People's Party. This situation was found to be incompatible with the change programme envisaged by the Republican People's Party. As a result of domestic and foreign political developments, the Progressive Republican Party was closed down with an 'administrative decision' before completing its first year and its founders were put on trial. Despite its short life, the Progressive Republican Party, the first opposition party of the Republic, left a lasting mark on the history of Turkish democracy and our multi-party-political life.

Keywords:

Republican People's Party, Progressive Republican Party, Multi-Party-Political Life, Democracy.

Giriş ve Tarihsel Arka Plan

Türkiye'de siyasi partilerin kurulması ve faaliyet göstermesi Cumhuriyetimiz ile başlamış bir olgu değildir. 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet'e giden sürecin önemli aktörleri, hiç kuşkusuz *"Yeni Osmanlılar Hareketi"* olmuştur. Kabaca, III. Selim döneminde başlayan reform ve modernleşme hareketi çerçevesinde ilk kez Osmanlı gençleri Avrupa ülkelerine eğitim için gönderilmeye başlanmıştır. Bu gençler, Avrupa üniversitelerinde aldıkları eğitimin yanında, Fransız İhtilali'nin ürünleri olan özgürlük, eşitlik, liberalizm ve milliyetçilik gibi çeşitli siyasi düşünce ve fikirleri de tanıma imkânı buldular. İleride *"Yeni Osmanlılar"* diye adlandırılacak bu gençler, ülkeye döndüklerinde var olan rejimi sorgulamaya başladılar. Hemen hepsinin başta dışişleri ve içişleri olmak üzere önemli üst düzey kamu görevlerine atanmış olmaları, bu iyi eğitimli, dil bilen, donanımlı gençlerin rejime yönelik muhalif düşünceler taşımalarına engel olamamıştır. Türk modernleşmesinin temellerinin atıldığı III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz ve hatta II. Abdülhamid gibi görece reformist ve yüzü Batı'ya dönük sultanların iktidarlarına denk gelen bu dönemde, ülkenin ilk örgütlü ancak henüz partileşmeden uzak muhalefet hareketleri de doğmuştur. I. Meşrutiyet'in ilanı ile kabul edilen ilk anayasa olma özelliği gösteren Kanun-ı Esasî, elbette başta ifade özgürlüğü olmak üzere kişi hak ve özgürlüklerini güvence altına alan bir metin değildi. Ayrıca Kanun-ı Esasî hukukun üstünlüğü, demokrasi, kişi güvenliği, kuvvetler ayrılığı

gibi bugün modern demokrasinin olmazsa olmazı olan ilkeler üzerine de oturmuyordu. Bu ortamda, ilan edilen Meşrutiyet'in de halk nazarında kayda değer bir karşılığı yoktu. Özellikle, Meşrutiyet ile tahta oturan Sultan II. Abdülhamid'in kısa süre sonra parlamentoyu dağıtıp Kanun-ı Esasi'yi askıya almasıyla, mutlak monarşi yeniden ve güçlenerek ipleri eline almıştır. Otuz yıl süren Sultan'ın mutlak otoriter rejimi, bir yandan kalkınma ve modernleşme çabaları, öte yandan katı totaliter uygulamaları ile çelişkiler yaratmıştır. Ancak 1878-1908 arası dönem, aynı zamanda Türkiye'de günümüze kadar gelen siyasi hareketlerin düşünsel temellerinin atıldığı bir dönemdir. III. Selim döneminin *"Yeni Osmanlılar"*ı artık *"Jöntürkler"e dönüşmüştür.* Ülkemizdeki tüm siyasi düşünce kalıplarının ana rahmi olarak nitelendirebileceğimiz *"İttihat ve Terakki Cemiyeti"* ise yeraltından iktidara yürüyen bu kuşağın adeta laboratuvarı olmuştur. Temelde ortak bir ideoloji ve fikir birliği içermeyen birçok bileşenden oluşan bu örgütlü muhalefet hareketi, 1908'de Sultan'ı II. Meşrutiyet'i ilan etmeye zorlayabilmiştir. Kısa süre sonra da Abdülhamid, Meşrutiyet ilan ederek oturduğu tahtı yine Meşrutiyet ilan ederek terk etmek zorunda kalmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi Türkiye'de örgütlü siyasi hareketlerin adeta patlama yaptığı bir dönemdir. Hemen hepsinin İttihat ve Terakki'den doğduğu su götürmeyen hareketlerin düşünsel ve ideolojik olarak Osmanlıcılıktan Batıcılığa, Türkçülükten İslamcılığa ve hatta Komünizm'den Feminizm'e kadar çok geniş bir yelpazeye yayıldıkları söylenebilir. Bunlardan Osmanlı Ahrar, İttihad-ı Muhammedî ve Hürriyet ve İtilaf öne çıkan *"fırka"*lar olup, kimi zaman iktidar, kimi zaman muhalefet olarak doğdukları İttihat ve Terakkî'nin karşısında yer almışlardır[1].

Türkiye'de programlı, örgütlü ve disiplinli siyasi partilerin II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkması tesadüf değildir. *"Temmuz Devrimi"* ile başlayan meşruti rejim, sansürün kaldırılması, nispî ve kısa süreli bir "hürriyet" ortamının sağlanmasıyla, siyasi teşekküllerin kurulmasına imkân vermiştir. Ayrıca, birincisinden farklı olarak II. Meşrutiyet, azımsanamayacak bir halk desteğine de sahip olmuştur. Buna ek olarak Meşrutiyet, Türkiye'de Cumhuriyet sonrası oluşacak siyasi örgütlenmelerin saflarının ne olacağının da ipuçlarını ortaya koymuştur. İttihat ve Terakki, birbirine benzemez kardeşlerin doğduğu ocak olmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye'deki ideolojik ayrışmaların temelini de oluşturmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonrası işgal edilen Türkiye'nin *"Mütareke"* yılları, örgütlü siyasi hareketlerin ideolojik yapılarında önemli bir turnusol işlevi görmüştür. Mütareke yılları, bir yanda Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başlattığı Millî Mücadele, diğer yanda işgal kuvvetlerinin emri altındaki İstanbul hükümeti ve onu oluşturan siyasi hareketler olmak üzere, ülkenin ve ulusun kurtuluşu konusunda bir çeşit *"samimiyet testi"* sürecinin yaşandığı dönem olmuştur. Ulusal

[1] II. Meşrutiyet dönemi siyasi partileri için bkz., **Tunaya, Tarık Zafer**: *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt I İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2. Baskı, İstanbul 1988.

kurtuluş savaşının düşünsel ve örgütsel alt yapısını oluşturan *"Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" (ARMHC),* aslında ülkenin kurtuluşu için fikir birliği etmiş farklı siyasi kliklerin karmasından oluşan bir yapıydı. Mustafa Kemal Paşa'nın eğitim yıllarından itibaren taşıdığı ulus devlet ve milli egemenlik temeline dayanan demokratik ve özgürlükçü siyasi düşünce anlayışı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, kongreler ve nihayetinde 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi ile *"kuvveden fiile"* geçmiş bulunmaktaydı. Özellikle Millî Mücadele'nin devam ettiği dönemde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan sert ve çetin tartışmalar, bu meclisin demokratik yapısı hakkında ipuçları vermektedir.

Ulusal kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasının ardından, saltanatın kaldırılması, yeni Türk Devleti'nin bağımsızlığını tanıyan ve garanti eden Lozan Antlaşması'nın imzalanması, Cumhuriyet'in ilanı ve hilafetin ilgası ile Türkiye birçok açıdan yeni bir döneme girmiş oldu. Artık silahlı mücadele bitmiş, ülke bağımsızlığına yeniden kavuşmuş, halk egemenliği ve ulus devlet temeline dayalı yepyeni bir rejim inşa edilmiştir. Açıldığı günden beri kimi görüş ayrılıklarının bulunduğu TBMM'de yeni rejimin ilanı ile bu siyasi ayrışmanın derinleştiği bir döneme girilmiştir. Kuşkusuz bu denli büyük değişimler her toplumda birtakım sancılar ve ayrışmalar yaratacak, iktidar-muhalefet denklemini netleştirecektir. Türkiye'de de böyle olmuştur. TBMM'de Mustafa Kemal Paşa ve onun siyasi düşünce ve hedeflerini paylaşan bir 1. Grup ve gerek rejim gerek ülkenin geleceği konularında onlardan farklı düşünen bir 2. Grup ortaya çıkmıştır. Nasıl ki II. Meşrutiyet döneminin siyasi ayrışmasında İttihat ve Terakki ve diğerleri söz konusuysa, TBMM ve erken Cumhuriyet döneminde *"Halk Fırkası"* ve diğerleri ayrımı temel altyapıyı oluşturacaktır.

29 Ekim 1923'te yapılan anayasa değişikliği ile Cumhuriyet ilan edilmesinin ardından, iki büyük gruplaşmanın ülkede ve TBMM'deki durumları daha da netleşmiştir. Muhafazakârlar hilâfete sadık bir görüntü çizerken, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki yenilikçi grup, TBMM ve hükümeti denetimleri altında tutuyor olmakla birlikte, hilâfetin kendi iktidarları için her zaman önemli bir tehdit oluşturacağının bilincindeydiler. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa hilâfete karşı bir dizi politikayı uygulamaya koydu. Öncelikle hilâfet kavramının tarihsel ve bilimsel kökenleri ile kavramsal anlamı incelenerek, taşıdığı değerin niteliği konusunda kısa ve içeriği net bir kampanya yapıldı. Ardından TBMM 3 Mart 1924 tarihinde hilâfeti kaldıran yasayı kabul etti. Aslında TBMM'nin hilâfeti kaldırma kararının görünüşteki siyasi amacından çok tarihsel ve kültürel anlamı dikkate değer bir noktadır. Türk devletinde hilâfetin kaldırılması, XIX. Yüzyılın başlarından beri süregelen laik-yenilikçiler ile muhafazakârlar arasındaki mücadelede, yenilikçi-

lerin büyük bir zafer kazanmasıdır[2]. Bu devrimi tamamlayan önemli adımlar da Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılarak yerine başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun (eğitimin birleştirilmesi) kabul edilerek, bütün eğitim-öğretimin Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmasıdır.

Kuşkusuz bu oldukça kökten ve keskin dönüşüm, yüzyıllardır geleneksel monarşi ile yönetilen, sınıf bilinci olmayan, zenginliğin kaynağının devlet olduğu anlayışıyla yoğrulmuş bürokratik elit ve tarımsal üretim kaynaklı iktisadi elit ile azımsanmayacak halk kitlelerinde derin hoşnutsuzluklar yaratmıştır. Kaldı ki bu huzursuzluk yalnızca sayılan kesimlerle de sınırlı değildir. Kurtuluş mücadelesinde en başından beri Mustafa Kemal Paşa'nın yanında saf tutmuş ve onunla kader birliği yapmış asker-sivil elit içinde yer alan kimi aydınlar da bu rahatsızlığı paylaşmışlardır. Hatta bu kişilerin hemen hepsi Halk Fırkası üyesiydiler. Bir yandan savaş sonrası ülkenin ve milletin içinde bulunduğu derin ekonomik yıkım, öte yandan laik/yenilikçi reform politikalarının keskinliği, hükümete karşı Halk Fırkası içinde de muhalefetin büyümesine yol açmıştır. Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa'nın, hem Millî Mücadele kahramanı muzaffer başkomutan hem meşruiyetini halkın "teveccühünden" almış bir *"reis-i cumhur"* olması ve halk tarafından sevilmesi, ona yönelik eleştirilerin açıkça yapılmasının önünü alıyor olsa da ona yapılamayan bu eleştirilerin hedefi, "başvekil" (başbakan) sıfatıyla İsmet Paşa (İnönü) olmuştur. Halk Fırkası içerisindeki bu büyük kırılma Kâzım Paşa (Karabekir), Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Rauf Bey (Orbay), Refet Bey (Bele), İsmail Canbulat ve Adnan Bey (Adıvar) gibi önemli isimlerin yanında birkaç milletvekilinin partiden ayrılarak 17 Kasım 1924'te yeni bir parti kurmalarına neden oldu. O parti, Cumhuriyet'in ilk örgütlü muhalefet partisi olma unvanını taşıyan *"Terakkiperver[3] Cumhuriyet Fırkası (TpCF)"*dır[4].

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, birkaç aylık kısa ömrüne rağmen, Cumhuriyet dönemi siyaset ve demokrasi tarihimizde çok önemli bir yere sahip olmuştur. Yalnızca akademi dünyasında birçok tezin ve bilimsel makalenin ana konusu olduğu gibi, yerli ve yabancı pek çok araştırmacının monografik çalışmalarına da konu olmuştur[5]. Dolayısıyla bu kısa ve mütevazı makale, elbette söz konusu si-

---

2 **Karpat, Kemal H.:** *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller,* İstanbul 2010, s. 129-130.

3 Arapça bir sözcük olan *"terakki"*, ilerlemek, ileri gitmek; evvelki hâlden daha iyi bir hale gelmek anlamlarına gelir. **Muallim Nâcî:** *Lügat-i Nâcî*, (Hazırlayan Ahmet Kartal), Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, İstanbul 2021, s. 730; *"Terakkiperver"* ise ilerici anlamına gelmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlük, https://sozluk.gov.tr/ Son erişim tarihi: 02/09/2024.

4 **Zürcher, Erik Jan:** *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* 13. Baskı, İstanbul 2002, s. 243-244; **Karpat,** *Ekonomik Temeller*, s. 132.

5 Bkz., **Zürcher, Erik Jan:** *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasi Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, (Çev.: Gül Çağlalı Güven), 7. Baskı, İstanbul 2021; **Yeşil, Ahmet:** *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* Ankara 2002; **Yılmaz, Ahmet Yusuf:** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Ankara 2019. Bu monografik çalışmalardan başlıcalarıdır.

yasi hareketi tüm hatlarıyla anlatabilme iddiasında değildir. Cumhuriyetin ilk yıllarında iktidarı elinde tutan ve bir anlamda Cumhuriyetin kurucu siyasi hareketi olarak değerlendirilen Halk Fırkası, tipik bir tek parti rejimini ifade etmekteydi. Ne Halk Fırkası'nın kuruluşunda ne de ilk muhalif parti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda Türkiye'nin henüz bir "siyasi partiler kanunu" bulunmamaktaydı. Bu çalışmamızın temel amaçlarından biri, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın hangi siyasi ve sosyolojik koşulların ürünü olduğunu ortaya koyabilmektir. Çalışmanın diğer amacı ise erken Cumhuriyet döneminde kurulan siyasi partilerin hangi hukuki çerçevede kurulduklarını incelemektir. Yine, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın başlangıçtan günümüze kadar Cumhuriyet dönemimizde ortaya çıkan siyasi düşünce kalıpları üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığı sorularına yanıt aranmaya çalışılmıştır.

I. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Siyasi Gruplaşma

Resmî olarak Üçüncü Ordu Müfettişliği görevi ile 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak Millî Mücadele'yi başlatan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçer geçmez ülkenin kurtuluşu amacıyla millî bir örgütlenme için çalışmalara başladı. Erzurum Kongresi'nin ardından Sivas'ta ulusal çapta bir kongrenin toplanmasını ve kendisinin başkanı olduğu bir yürütme kurulunun *Heyet-i Temsiliye* adıyla yönetiminde olduğu *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'*nin kurulmasını sağladı[6]. Böylece, kongreler sürecinin ardından Ankara'da yeni Türk Hükümeti'nin kurulmasına giden yol açılmış oldu. 23 Nisan 1920 Cuma günü, gerek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden, gerek dağıtılan son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Ankara'ya ulaşabilen mebuslarından ve gerekse kongreler sürecine katılan asker ve sivil aydınlar ile kanaat önderlerinden oluşan 1. Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı.

23 Nisan 1920'de teşkil eden birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, üyelerin sosyal kimlikleri, nitelikleri, formasyonları ve içinden geldikleri toplumun ruh halleri bakımından, dönemin Türkiye'sinin adeta bir yansımasıydı. Seçimlerde kullanılan ölçüte göre 414 mebus bulunması gerekirken açılışa yalnızca 115 mebus katılabilmişti. Elbette sayının bu kadar az olmasında ülkenin işgal koşullarına bağlı birtakım engeller etkili olmuştur. İlerleyen birleşimlerde bu sayı 380'e ulaşmıştır. Bu sayının, 115'i memur ve emekli, 68'i din ve tarikat adamı, 51'i subay, 46'sı çiftçi, 37'si tüccar, 15'i doktor, 10'u büyük toprak sahibi aşiret reisi ya da ağa, 6'sı gazeteci ve 2'si mühendislerden oluşmaktaydı[7].

İlk Meclis'teki mebusların meslek ve sosyal statülerine bakıldığında bürokrasiden gelenlerin ağırlıkta olduğu gözlemlenmektedir. Hatta dönemin koşulları içerisinde avukatlık, mühendislik ve doktorluk gibi meslekler de bürokrasiden

[6] Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, s. 32-33; Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922 Cilt II, Yirmi Beşinci Baskı, İstanbul 2008, s. 321.

[7] **Aydemir,** *Tek Adam*, s. 321.

sayılabilir. Burada kanaatimizce dikkat çekici olan nokta, bürokrasinin ardından din ve tarikat adamlarının geliyor olmasıdır. Mevcut içerisinde %20'lik bir dilime sahip olan bu grubun sayıca belirginliği, 1920 koşullarındaki Türk toplumunun sosyo-kültürel durumu hakkında da fikir vermektedir. Din ve tarikat adamlarının toplum nazarında itibar sahibi bir kesim oldukları ortadadır. Kuşkusuz bu, İslam'ın bir inanç ve yaşam tarzı olarak o dönem Türk toplumu üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Yüzyıllarca İslami bir yaşam tarzının toplumunun genelinde itibar görüyor olması, henüz çiçeği burnunda Cumhuriyet'in modernite ve ulus devlet adına, önünde aşması gereken çok uzun bir yol olduğunun da göstergesiydi. Toplumun ortalama olarak ulusal kimlikten öte dinsel kimliği ile kendisini ifade etmesi bir başka çarpıcı noktadır. Buna bağlı olarak da din ve tarikat adamları, itibarı yüksek kanaat önderleri olarak saygınlıklarını korumaktadırlar. Buna karşın gerek Millî Mücadele döneminde gerek Cumhuriyet'in ilk yıllarında çıkan iç isyanların çoğunda dinin belirleyici ve niteleyici bir faktör olması ve ilk TBMM'de din adamlarının önemli bir özgül ağırlığa sahip olması gerçekten dikkat çekicidir.

Millî Mücadele hareketinin düşünsel açıdan fikir birliği etmiş insanlardan oluşan bir kurtuluş hareketi olduğunu söylemek zordur. Bununla birlikte ilk TBMM mevcudunu oluşturan mebusların üzerinde uzlaştıkları ortak nokta, ülkenin işgalden kurtarılması ve son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kabul ettiği Misak-ı Millî'yi gerçekleştirebilmekti. İşgal başlar başlamaz başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de direniş için örgütlenmeye başlamış gruplar bulunmaktaydı. Karakol Cemiyeti ve Mim Mim[8] grubu bunlardan başlıcalarıydı.

İlk TBMM'nde elbette birbirinden farklı görüşlere sahip mebuslar bulunmaktaydı. Ancak başlangıçta bu farklılıklar pek gün yüzüne çıkmış değildir. Bunun temel nedeni, II. Meşrutiyet döneminde yaşanan talihsiz tecrübelerdir. Bu kötü miras, milli mücadele kadrolarını belli ölçüde "fırkacılık"tan uzak tutmuştur. Hatta fırkacılığın reddine ilişkin bir karar dahi alınmıştır. İkinci olarak ilk Meclis'i oluşturan mebuslar farklı siyasi kaynaklardan beslenmekle birlikte, ilk kez bir araya gelen ve birbirini tanımayan insanların çoğunlukta olduğu bir meclisti. Dolayısıyla farklılıkların etkinliklerini

[8] Karakol Cemiyeti, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan ilk gizli direniş örgütüdür. Kasım 1918'de kurulan Cemiyet, işgal kuvvetleri ve yerli işbirlikçilere yönelik istihbarat ve engelleme çalışmalarının yanında, İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve cephane kaçırmak gibi önemli işler yapmıştır. Karakol Cemiyeti'nin yönetici kadroları, savaş sonrası yurtdışına çıkmış olan ittihatçılardır. İttihat ve Terakkî'nin feshedilmesinden sonra Fırka'nın liderler dışındaki kadroları gerek işgal kuvvetleri gerek İstanbul Hükümeti'ni oluşturan Hürriyet ve İtilâf Fırkası tarafından yoğun bir takip ve baskı altına alınmışlardır. İşte bu kadrolar söz konusu baskılardan kurtulmak ve Anadolu'daki ulusal direniş hareketine katkı sağlamak amacıyla Karakol Cemiyeti'ni kurdular. Bu yolla aynı zamanda feshedilen İttihat ve Terakkî'nin yeraltında da olsa devamını sağlamış oldular. Ancak henüz TBMM açılmadan önce Heyet-i Temsiliye'nin iradesi dışında Bolşevikler ile sıkı ilişkiler kurup ikili anlaşmalara girişmeleri üzerine, bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından faaliyetlerine son verilmiştir. Ancak Karakol Cemiyeti'nin yerine getirdiği görevleri yapmak için Heyet-i Temsiliye'nin iradesi ve kontrolü altında "Mim Mim" grubu kurulmuştur. **Yeşil,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 28, dn: 7.

hissettirebilmesi için belirli bir birikimin oluşması ve birtakım olayların gerçekleşmesi gerekmiştir. Bu noktada en önemli kırılma, kuşkusuz siyasi rejim tipi tercihi konusunda yaşanmıştır. Bir yanda yepyeni, halk egemenliğine dayalı ve ulus devlet temeli üzerine oturan yeni rejim taraftarları vardı ki bu grup Mustafa Kemal Paşa etrafında birleşmiş "I. Grup"tur. Diğer yanda ise temelde ülkenin işgalden kurtarılması amacını paylaşmakla birlikte, saltanatı ve hilafeti de koruma güdüsüyle hareket eden ve kısa süre içinde "II. Grup" olarak adlandırılacak olan muhafazakârlar bulunmaktaydı[9].

II. Halk Fırkası'nın Kuruluşu

Cumhuriyet dönemimizin ilk siyasi partisi "Halk Fırkası"dır. 1. TBMM döneminde gerek iç çalkantılar gerek dış dinamiklerin yarattığı zorlamalar ile özellikle Gazi Mustafa Kemal Paşa ve ona bağlı I. Grup'ta yeni bir meclisin oluşturulması hususunda görüş birliği söz konusudur. Ancak bir siyasi fırka kurulmasına ilişkin karara Meclis'te gruplaşma ve fikir ayrılıklarının dorukta olduğu bir dönem olan 1922 yılının sonlarında varılmıştır. Mustafa Kemal Paşa yeni bir fırka kurmaya ilişkin düşüncesini ilk kez 6 Aralık 1922'de Ankara'da gazetecilerle yaptığı bir görüşme sırasında açıklamıştır. Ardından çıktığı yurt gezilerinde bu düşüncesini halka anlatmaya çalışmıştır. Fırka'nın düşünsel temellerini ifade eden *"Dokuz Umde Beyannamesi"*nin duyurulmasıyla aslında parti tüzüğünün ana hatları ortaya konmuştur[10]. Dokuz Umde esasında bir tür seçim programı olarak da değerlendirilmektedir. Beyannamenin giriş bölümünde *"iktisadi kalkınmanın başlatılması, bunun için gerekli olan her türlü tesisin kurulması, ekonominin rekabet gücüne ve halkın refaha kavuşturulması için "Halk Fırkası teşekkül edecektir"* deniyordu. Halk Fırkası'nın fiilen Mustafa Kemal Paşa'nın bir açıklamasından oluşan tüzüğü 9 Eylül 1923'te yapılan seçimlerin hemen ardından kabul edildi. Seçimler TBMM'de I. Grup'un çoğunluğunu ve gücünü artırmasıyla sonuçlandı. Önceki dönem II. Grubu oluşturan mebusların çoğu meclis dışı kalmıştı. Beklendiği üzere Halk Fırkası başkanlığına Mustafa Kemal Paşa, genel sekreterliğe ise Recep Peker getirildi. 23 Ekim 1923 tarihinde Dahiliye Vekâleti'ne (İçişleri Bakanlığı) fırkanın resmi kuruluş dilekçesi verilerek Halk Fırkası resmen kurulmuş oldu[11]. Böylece 1. TBMM'de 1. Grubu oluşturan yenilikçi ve reformcu kanat daha rafine ve daha kalabalık bir sayı ile Meclis'e girmiş oldu.

---

9 **Mütercimler, Erol:** *Fikrimizin Rehberi Gazi M. Kemal*, 4. Baskı, İstanbul 2019, s. 627-629; **Akıncı, Abdülvahap/Usta, Sefa:** "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* C. 17, S. 29, 2015, s. 44; **Altınkaş, Evren:** "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İki Demokrasi Deneyimi: TpCF ve SCF", *Akademik Bakış Dergisi,* S. 29, 2012, s. 3-4; **Yılmaz,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 26.

10 **Yılmaz,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 62-63

11 **Karpat, Kemal H.:** *Türkiye'de Siyasi Sistemin Evrimi 1876-1980*, (Çev.: Esin Soğancılar), Ankara 2007, s. 56-57; **Engeloğlu, Hafsa Nur:** "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası Özelinde II. ve III. Meclis'te Parlamento İçi Muhalefet Üzerine Bir Değerlendirme", *Yasama Dergisi,* S. 42, 2020, s. 193.

III. Halk Fırkası'nda Görüş Ayrılıkları

29 Ekim 1923'te anayasada değişiklik yapılarak rejimin "cumhuriyet" olarak tanımlanması, TBMM'de en başından beri var olan görüş ayrılıklarının derinleşmesine neden oldu. Yukarıda da belirtildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer alan yenilikçiler ile saltanat ve hilafetin korunduğu bir çeşit meşrutiyet taraftarı olan muhafazakârların rekabeti, cumhuriyetin ilanı ile daha belirgin hale geldi. Muhafazakâr II. Grup içerisinde Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy ve hatta Mareşal Fevzi Çakmak gibi Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa ile kader birliği yapmış yurtsever paşalar ve Dr. Adnan Adıvar gibi sivil aydınlar da bulunmaktaydı. Cumhuriyet'in ilan edildiği gün Rauf Bey, Refet Bey, Ali Fuat Bey ve Kazım Paşa Ankara dışındaydılar. Cumhuriyet'in ilan kararı hakkında kendilerine danışılmadığı gibi ne geri çağrılmışlar ne de kendilerine önceden bu konuda bilgi verilmişti. Durum onlar için elbette rahatsızlık vericiydi. Gelişmeler üzerine Rauf Orbay, 1 Kasım 1923 tarihli İstanbul gazetelerinden *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr'a* verdiği demeçlerde olan biteni eleştirmişti. Rauf Bey söz konusu demeçlerinde *"dünyada demokratik ve despotik olmak üzere iki tip rejim bulunduğunu, kendisinin daima demokratik ilkelere bağlı kalacağını"* belirtiyordu. Paşalar, seçimlerin yenilenmesi ve cumhuriyetin ilanının ardından Mustafa Kemal Paşa'nın çevresinde yeni bir güruhun belirdiğini, kendilerinin dışlandıklarını ima etmekteydiler. Hatta Kazım Paşa (Karabekir), *"Ben cumhuriyetten yanayım fakat yönetimin şahsileşmesine karşıyım"* diyordu[12]. Elbette bu eleştirilerin adresi belliydi.

Seçimlerin yenilenmesi ve Cumhuriyet'in ilanı ile TBMM'de derinleşen görüş ayrılıklarını kişisel rekabet ya da ikbal beklentileri ile açıklamak kanımızca oldukça yüzeysel ve sığ bir bakış açısının ürünü olacaktır. Elbette yüzyıllar süren ve Şer'î Hukuk (İslam Hukuku) temellerine oturan monarşik bir rejimin ardından, kapsamlı bir devrim hareketi temellerine oturtulacak olan seküler bir cumhuriyet inşası muhalif çevrelerde tedirginliğin dozunu artırmıştır. Yine bu noktada; Cumhuriyetimizin kuruluş yıllarında ortaya çıkan görüş ayrılıklarını tamamen Makyavelist düşüncelerle açıklamaya çalışmak kanımızca meseleye anakronizm penceresinden bakmak olacaktır. Öncelikle ülkenin işgal yıllarından itibaren kader birliği etmiş yurtseverlerin tamamen kişisel ihtiraslarla iktidar mücadelesi içine girmeleri beklenemez. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanması ve ülkenin bağımsızlığını yeniden kazanmasının ardından, bu zaferi gerçekleştiren yurtsever kadrolar arsındaki görüş ayrılıkları, kanımızca bu insanların rejimin şekline ilişkin farklı dünya görüşlerine sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Üç

[12] **Kabasakal, Mehmet:** *Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi (1908-1960),* İstanbul, 1991, s. 111; **Sarı, Seda:** *Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri (1923-1938)*, (Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE), Kütahya 2011, s. 36-38; **Güray, Şükran:** "Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kısa Bir Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* C. 125, S. 247, Y. 42, s. 410-411.

tarihi imparatorluğun çöküşüne neden olan, dünya tarihinin gördüğü en büyük savaşa tanıklık etmek bir yana bizzat içinde olmuş bu insanlar arasındaki görüş ayrılıkları, kişisel beklentilerden çok daha azade anlamlar barındırmaktadır. Öncelikle, 1517'den beri Osmanlı İmparatorluğu'nun uhdesinde olan ve İslam inanç sisteminin sembolik önderliğini ifade eden *hilafet*[13]*, "muhalif kanat"* olarak görülen muhafazakâr kesimin değerler dünyasında hala önemli bir yerde oturmaktaydı. Onlara göre kutsal kabul edilen bu olgu, Türk devletinin uhdesinde olmaya devam etmeli, Türk devletinin İslam dünyası üzerindeki liderlik vasfı sürdürülmeliydi. Ayrıca hilafetin devamı rejimin İslami yönüne atıfta bulunmaktadır. Muhalif kanata göre hilâfetin kaldırılması toplumun inanç eksenli tabiiyet ve aidiyet duygularını zedeleyecekti. Ayrıca II. Grup içerisinde cumhuriyete sıcak bakmayan, rejimin demokratik bir meşruti monarşi olarak sürmesini isteyen birçok kişi de bulunmaktaydı. Onlara göre saltanat sürmeli, rejimin monarşik yapısı devam etmeliydi. Elbette bu düşünceler cumhuriyet taraftarı olan I. Grup'un kabul edebileceği fikirler değildi.

Saltanat ve hilafetin kaldırılması, muhalif kanat için bir yenilginin ötesinde, artık yeni rejimin güçlü ve köklü bir biçimde kuruluşuna işaret etmekteydi. Yeni rejimin ilanından yaklaşık iki ay önce (9 Eylül 1923) kurulan Halk Fırkası, her ne kadar yeni seçimlerle TBMM'yi domine ediyor olsa da fırka içerisinde hiç de göz ardı edilemeyecek büyüklükte muhalif bir cephenin varlığı kendisini hissettirmekteydi. Birçoğu bizzat "reisicumhur" Mustafa Kemal Paşa'nın en yakınında olan bu insanlar, kanımızca sorunların yine "demokratik süreç" içerisinde tartışılması gerektiği düşüncesindeydiler. Öyle olmalıdır ki Halk Fırkası'nın hemen ardından Cumhuriyet'in ilk muhalif fırkası olan *"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası"* doğmuştur.

IV. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) Kuruluşu

Cumhuriyet dönemi siyasi tarihimiz ve demokrasi geçmişimizde çok kısa ömürlü bir parti olarak yerini alan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF), kısacık ömrüne rağmen, Türkiye'de çok partili siyasal yaşama ilişkin tartışmaların her zaman önemli konularından biri olmuştur. II. Türkiye Büyük Millet Meclisi kuşkusuz farklı düşünce ve grupların daha netleştiği bir zemindi. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kurulan Halk Fırkası (HF) elbette ulus devlet temeline oturan, cumhuriyetçi, devrimci ve laik bir yenileşme taraftarıydı. İlk TBMM'den bu yana parlamentoda ağırlığını ve gücünü hissettiren I. Grubun artık somutlaşmış örgütlü ve resmî siyasal hareketi olan HF'nın halk egemenliğine dayalı bir rejim

[13] İslam Hukukunun asli kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de hilafete ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Teorik olarak dünyevi siyasi otoriteye karşılık gelen halifelik, dini bir kavram olmaktan ziyade dünyevi bir müessesedir. **Cin, Halil/Akyılmaz, Gül:** *Türk Hukuk Tarihi*, 16. Baskı, Ankara 2024, s. 124; **Yurtseven, Yılmaz:** *Osmanlı Siyasal İktidarı Meşruiyet, Otorite ve İdeoloji Üzerine Bir Deneme,* Ankara 2018, s. 80.

öngörüsünden farklı bir ajandaya sahip olduğu elbette düşünülemezdi. Ancak Parlamento ve HF içinde ya da dışında HF'nın oluşturduğu hükümetin radikal, devrimci, cumhuriyetçi ve laik söylem ve uygulamalarından hoşnut olmayan kişi ve grupların eleştiri ve hoşnutsuzlukları II. TBMM döneminde daha keskin hale geldi. Söz konusu muhalif düşünce çevrelerinin yeni ve modern bir Türkiye kurma konusunda HF'nın genel ideoloji ve programından çok farklı düşüncelere sahip olduklarını söyleyebilmek kanımızca pek yerinde görülmemektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, muhalefeti oluşturan kişi ve gruplar Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda yer almış önemli asker ve sivil kişilerdir. Ancak muhalefetin özellikle demokrasi ve rejim konusunda hükümete ve dolayısıyla HF'na yönelik seslerini yükseltmeleri, genel olarak kendilerini HF ve hükümete göre yer yer daha liberal bir düşünce zemininde konumlandırıyor olmaları ya da eski rejimin saltanat ve hilafete ilişkin kurumlarının demokratik bir düzlemde yeniden tanımlanmasıyla ilgiliydi. Bu arada her iki düşüncenin dışında, bizzat eski rejimin sürmesi gerektiği düşüncesinde olan kişilerin -az da olsa- varlığı kanımızca inkâr edilmemelidir.

1921 ve 1924 yılları arasında gerçekleşen köklü ve hızlı gelişmeler, yukarıda belirttiğimiz gruplar arasında kaçınılmaz olarak kırgınlıklara ve siyasi tepkilere yol açmakta gecikmedi. Mustafa Kemal Paşa'nın Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın en başından itibaren kader birliği yaptığı ve ekip ruhu içerisinde büyük desteklerini gördüğü yakın arkadaşları arasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları günden güne artmaktaydı[14]. "Reisicumhur" Mustafa Kemal Paşa bu durumu "*… Millî Mücadele'ye beraber başlayan yolculardan bazıları, milli hayatın bugünkü cumhuriyete ve cumhuriyet kanunlarına kadar uzanan gelişmelerinde, kendi fikir ve ruh kabiliyetlerinin kavrayış sınırı bittikçe bana karşı direnişe ve muhalefete geçmişlerdi…"*[15] şeklinde ifade etmiştir.

Yeni rejimin en belirgin devrimlerinden biri olan hilafetin kaldırılışını izleyen dönemde gelişen en önemli olay 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yerine 1924 Anayasası'nın kabul edilmesi oldu. Bu anayasanın öngördüğü ve cumhurbaşkanına parlamentoyu feshetme yetkisi veren 25. madde, aslında Meclis'teki radikal ve ılımlı gruplar arasında patlak veren kavganın temelini oluşturuyordu. Tartışmaların ardından 25 Mart 1924'te yapılan oylamada cumhurbaşkanına böylesine etkin ve güçlü bir yetkinin verilmesine büyük bir çoğunluk karşı çıktı. Ilımlı kanadın parlamentoda ilk kez böyle büyük bir başarı elde edebilmelerinin nedeni, elbette tartışmanın doğrudan yasamayı oluşturan meclisin gücü ile ilgili olmasıydı. Kuşkusuz TBMM'de çoğunluğu oluşturan grup Mustafa Kemal Paşa'nın iradesini gerekirse zor kullanarak ülkede kabul ettirmeye hazırdı. Ancak sıra yasa-

[14] **Yüceer, Saime:** "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Türkler,* C. 16, Ankara 2002, s. 958.

[15] **Atatürk, Kemal:** *Nutuk 1919-1927*, (Bugünkü dille yayına hazırlayan Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Ankara 2006, s. 11.

mayı oluşturan parlamentoya gelince kendi yetkilerini sahiplenmek konusunda iş değişiyordu[16]. Aslında bu durum bir bakıma *"kuvvetler ayrılığı"* ve "*kuvvetler birliği"* düşüncelerinin çatışmalarından başka bir şey değildi.

Yeni Anayasa'nın 20 Nisan 1924'te kabul edilmesinin ardından hükümetin reformları hız kazandı. İleride birçoğu *"Devrim Kanunları"* olarak nitelendirilecek ve anayasal koruma altına alınacak söz konusu reformlar beraberinde parlamento içi muhalefeti de artırıyordu. TpCF'nın kurulmasını hızlandıran olay ise 20 Ekim 1924'te Menteşe mebusu Esat Efendi'nin *Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'ne* (Göç, İmar ve İskân Bakanlığı) gönderdiği soru önergesi (takrir) oldu. Önergeye göre mübadele süreci iyi işlemiyor, mübadillerin iskân sorunları giderek büyüyordu. Önergeye Mübadele İmar ve İskân Vekili (bakan) sıfatıyla Refet Bey (Bele) cevap vermişti. Ancak Refet Bey'in cevabı Esat Efendi ve bir kısım mebus tarafından yeterli görülmeyince Esat Bey soru önergesini *"istizah-ı keyfiyet"e* (gensoruya) çevirmişti. Esat Bey'in gensoru önergesi 30 Ekim – 8 Kasım tarihleri arasındaki oturumlarda görüşüldü. Bu görüşmelerde yaşanan tartışmalar, parlamentoda iktidar – muhalefet ilişkilerinin daha gergin bir hal almasına yol açtı[17]. Mübadiller meselesi üzerinden başlayan tartışmaların siyasi zeminde oluşturduğu izdüşüm, artık muhalefetin yeni ve örgütlü bir teşekkül oluşturarak siyaset yapması, HF iktidarıyla bir fırka olarak mücadele etmesiydi.

Esat Efendi'nin gensoru önergesinin parlamentoda görüşülmesinin ardından, İsmet Paşa Hükümeti Meclis'ten güvenoyu istedi. 8 Kasım 1924 tarihinde yapılan güven oylamasında 1 çekimser, 19 ret oyuna karşılık 148 kabul oyuyla İsmet Paşa hükümeti gücünü pekiştirmiş oldu. Ancak güvenoyuna rağmen İsmet Paşa başvekâlet (başbakan) görevinden iradi olarak çekilmiş, yerine Fethi Bey (Okyar) getirilmişti. Yapılan oylama sonucunda hükümetin güven tazelemesi muhalif kanadın elbette olumsuz tepkilerine yol açtı. Hükümetin güvenoyu almasına tepki gösteren muhaliflerden Rauf Orbay, Refet Bele, Adnan Adıvar ile bazı Mebuslar da Halk Fırkası'ndan bir gün sonra istifa ettiler. Dönemin kamuoyunda ve siyasi çevrelerinde yapılan yorum ve iddialar, istifa eden mebusların yeni kurulacak muhalefet fırkasına katılacakları yönündeydi. Hatta ileride kurulacak fırkanın adında "Cumhuriyet" sözcüğünün yer alacağı duyulunca 10 Kasım 1924'te Halk Fırkası isminin başına Cumhuriyet'i de ekleyerek "Cumhuriyet Halk Fırkası" adını aldı[18]. Politik süreçte yaşanan bu ani gelişmeler, siyasetin birden fazla teşekküle evrileceğinin habercisi gibidir.

---

16 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 62.

17 **Afşar, Erkan:** "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın "Programları" Ekseninde Mukayesesi", *History Studies,* 12/4, 2020, s. 1353; **Babaoğlu, Resul:** "Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* C. 11, S. 22, 2012/2, s. 80.

18 **Sürücü, Beytullah:** "İlk Bölünme: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Doğuşu", *Turkish Business Journal,* 3/6, 2022, s. 6; **Ekincikli, Mustafa:** "Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu", *Gazi Akademik Bakış,* C. 6, S. 11, 2012, s. 160; **Afşar,** "*Mukayese*", s. 1354.

1924 Kasım'ında ülkedeki siyasi gerilimi tırmandıracak önemli olaylardan biri de I. Ordu Müfettişi Kazım Karabekir Paşa ile II. Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa'nın bu görevlerinden istifa edip TBMM'ne katılacaklarını açıklamaları oldu. Eş zamanlı olarak Halk Fırkası üyeliği ve mebusluktan istifa eden Refet Bey'in istifasını geri çekmesi, ortaya çıkacak politik gelişmeler hakkında fikir veriyordu[19]. Paşaların görevlerinden istifaları Mustafa Kemal Paşa için anlamlıydı. Çünkü kader birliği yaptığı eski arkadaşlarının ordu üzerinden kendisine bir komplo kurduklarını düşünmekteydi[20]. Mustafa Kemal Paşa, yaşanan olaylar karşısında ihtiyatlı davranmakla birlikte, Paşaların istifalarını kendi ifadeleriyle şöyle değerlendirmiştir:

"Bu durum ve görünüş şöyle bir tahlil ve değerlendirmeden geçirilebilirdi: Bir yıl öncesinden, yani Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve diğerleri arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda başarı sağlayabilmek için orduyu ele almak gerekli görülmüştür. Bu maksatla Kâzım Karabekir Paşa, 1'inci Ordu Müfettişliğine atandıktan sonra, eski komutanlık bölgesi olan doğu illerinde dolaşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hoşlanmadığını ve bundan sonra kendisini askerlik mesleğine vermek istediğini ileri sürdü. Rütbesi yükseltilerek 2'nci Ordu müfettişliğine gitti. 3'üncü Ordu Müfettişi olan Cevat Paşa'nın ve bu müfettişliğe bağlı kolordunun komutanı olan Cafer Tayyar Paşa'nın da bu tertibe katılabileceğini düşündüler. Bir yıl ordular üzerinde kendi görüşlerine göre çalıştılar ve orduları kendi görüşlerine çekip kazandıklarını sandılar. İstifalarından önce, bazı komutanların kendileriyle birlikte hareket etmelerini sağlamaya çalıştılar. Bu bir yıl içinde, Cumhuriyet'in ilânı, hilâfetin kaldırılması gibi işlerimiz, ortak tertip sahiplerini birbirine daha da yaklaştırarak birlikte hareket etmelerine yol açtı. İşe politikadan başlayacaklardı. Bunun için uygun an ve fırsat bekliyorlardı. Siyasi alandaki ve ordudaki hazırlıklarını yeterli görüyorlardı. Gerçekten de Rauf Bey ve benzerleri, parti içinde korunmayı başardıkları durumlarıyla, Meclis'in tatil dönemine rastlayan aylarda, üyeler üzerinde ve yeni seçimde başarı kazanamayan İkinci Grup mensupları aracılığı ile bütün memlekette milleti aleyhimize kışkırtmak üzere çalışma fırsatı buldular. Memleket içinde gizli gizli teşkilatlanmaya başladılar ve teşebbüslere giriştiler"[21].

Görülüyor ki Ulusal Kurtuluş Savaşı sürecinde ortak bir ülkü çevresinde birleşen simalar, kurtuluş mücadelesinin zaferle sonuçlanmasının ardından kendilerini çalkantılı politik bir düzlemin içinde bulmuşlardır. Bu düzlemin bir yanında, ulus devlet temellerine oturan, demokratik ve lâik bir cumhuriyet ve vatandaşlık

---

19 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 71-73; **Babaoğlu,** "*Olay ve Süreç*", s. 80.

20 Zürcher komplo düşüncesine katılmamaktadır. Yazara göre, Rauf Bey ve diğerlerinin ordunun desteğini elde ederek iktidarı devirme çabası içinde olacakları, günün koşullarına göre anlamsızdır. Çünkü böyle bir niyetleri olsa, ordunun üst düzey komuta kademesinde yer alan bu komutanların, ordudaki hâkim konumlarından vazgeçmeleri mantıksızdır. **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 73.

21 **Atatürk,** *Nutuk,* s. 577-578.

kavramını içselleştirmiş modern bir toplum yaratmak idealini paylaşan ve bunu bir dizi devrim ile hayata geçirmek düşüncesinde olan "Reisicumhur" Mustafa Kemal Paşa ve parlamentoda çoğunluğu oluşturan arkadaşları bulunmaktadır. Diğer yanda ise aslında devlet, toplum ve demokratik rejim konusunda "I. Grup"tan çok farklı düşünmemekle birlikte, toplumsal muhafazakarlığı önceleyerek, gelişim sürecinin daha liberal temellere oturmasını isteyen, deyim yerindeyse değişimin "devrim" ile değil "toplumsal evrim" ile olması gerektiğine inanan "II. Grup" yer almaktadır. II. Grup'un en büyük açmazı, kanımızca grup içinde kimi simaların saltanat ve hilâfet konusunda gösterdikleri hassasiyetleridir.

Hükümetin güvenoyu almasını takip eden günlerde Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifalar devam etti. Toplamda 29 mebus istifa ederek bağımsız statüsüne geçtiler. İstifalar gerek İstanbul basını gerek muhalif kamuoyu tarafından dikkatle izleniyor ve muhalif basında sıklıkla Mustafa Kemal Paşa ve Halk Fırkası şiddetle eleştiriliyordu[22].

İktidar partisi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bölünmesinin ardından, özelikle İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının da durumdan yararlanmaya çalıştıkları ileri sürülmüştür. Kasım ortalarında, henüz Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından birkaç gün önce gazetelerde İttihatçıların İstanbul'da bir toplantı yaptıkları haberi yankılandı. Habere göre İttihatçılar, gelişmeler doğrultusunda nasıl bir pozisyon alacaklarını, yeni fırkayı desteklemenin mi yoksa İttihat ve Terakki'yi farklı bir isimle yeniden canlandırmanın mı doğru olacağını tartışmaktaydılar[23].

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmi kuruluş dilekçesi, 17 Kasım 2024 günü öğleden sonra Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Recep Bey'e (Peker) Mersin mebusu Besim Bey ve Trabzon mebusu Muhtar Bey tarafından verildi. Dahiliye vekili Recep Bey'in fırkanın kaydı ve evrakların incelenmesi için verdiği emir kısa sürede yerine getirildi. Ardından *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* adı ile yeni fırkanın sicile 6 numara ile kaydedildiği fırka yetkililerine tebliğ edildi. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın deyim yerindeyse "şahin" simalarından biri olan ve her durum ve koşulda keskin tavırlarıyla bilinen Recep Peker'in dahiliye vekili sıfatıyla, TpCF delegasyonunu gayet nazik ve dostça karşılayıp, başvuru kayıt işlemlerinde hiçbir güçlük çıkarmaması oldukça şaşırtıcı bir durum olarak tarihe geçmiştir. Hatta Recep Peker kabul sırasında yaptığı kısa konuşmada; *"Fırkalar memleket için esastır. Yeter ki şahsi arzular yerine memleket için çalışılsın. Allah mübarek etsin"* iyi dileklerini belirtmiştir[24].

---

22 **Özalper, Mehmet:** "Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *ANEMON Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2014, s. 122. Örneğin, *Tanin, Tevhid-i Efkâr ve Son Telgraf* gibi İstanbul gazetelerinin yanında Adana merkezli *Toksöz* gazeteleri bu yayınların başlıcalarıydı. **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 79, 85.

23 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 85-86.

24 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 85-86; **Yeşil,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 189-190.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş beyannamesinde fırkanın amacı, "*Hakimiyet-i milliyenin bilâ kaydı şart millette olduğu esasına hizmettir*" şeklinde belirtilmişti. Fırkanın genel merkezinin Ankara'da olduğu, geçici yönetim kurulunun Ankara mebusu Ali Fuad (Cebesoy) Paşa, Erzurum mebusu Rüşdü Paşa, Erzincan mebusu Sabit, İstanbul mebusları Adnan (Adıvar) ve Rauf (Orbay), Trabzon mebusu Muhtar, Sivas mebusu Halis Turgut Beylerden oluştuğu tescil edilmişti[25].

1924 Aralık ayı başında Fırkanın genel başkanlığına Kazım Paşa (Karabekir), genel sekreterliğe Ali Fuat (Cebesoy) seçildi. Kazım Karabekir ve Ali Fuad Cebesoy'ın dışında fırkanın merkez yönetim kurulunda (*heyet-i merkeziye)* şu isimler bulunmaktaydı[26]:

Dr. Adnan (Adıvar)	*Reis-i sâni (ikinci başkan)*
Hüseyin Rauf (Orbay)	Reis-i sâni
Rüştü Paşa	Âzâ (üye)
İsmail Canbolat	Âzâ
Sabit (Sağıroğlu)	Âzâ
Ahmet Şükrü	Âzâ
Ahmet Muhtar (Cilli)	Âzâ
Hâlis Turgut	Âzâ
Necati (Kurtuluş)	Âzâ
Faik Günday	Âzâ

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası nizamnamesinin (parti tüzüğü) 11/f bendi fırka başkanı, ikinci başkanlar ve merkez yönetim kurulu üyelerinin Umumi Kongre tarafından seçileceğini[27] hükme bağlamıştır. Ancak nizamnamenin geçici maddesi gereğince[28], fırkanın ilk merkez yönetim kurulu parti kongresi yerine, bir defaya mahsus olarak meclis grubu tarafından seçilmiştir[29].

V. Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasi Partilerin Hukuki Zemini

Türkiye'de siyasi teşekküllerin ortaya çıkışı Türk modernleşme tarihi ile paralellik taşımaktadır. Her ne kadar XIX. Yüzyılın başlarından itibaren İmparatorluğun gayrimüslim tebaaları içerisinden ayrılıkçı gizli örgütler ortaya çıksa da bunların temel amacı siyasi bir parti gibi demokratik mücadele vermek değil, ayrılıkçı

25 **Yeşil,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 190.

26 **Tunaya, Tarık Zafer:** *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Özel Basım, İstanbul 1952, s. 606.

27 "*Madde 11-Umumi Kongrenin Vezâifi: … f) Fırka reisi ile reisisanilerinin, fırka heyeti idaresinin ve kâtibi umuminin intihabı".* Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Nizamnamesi, Muvakkat Madde. **Yeşil,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 455.

28 *"Fırkanın reisi ile sânileri umumi kongre yerine kaim olarak bir defaya mahsus olmak üzere grup heyeti umumiyesi intihab eyler.",* Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Nizamnamesi, Muvakkat Madde. **Yeşil,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 455.

29 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 96-97.

fikirler ile toplumu terörize ederek bağımsızlık kazanabilmektir. Hatta bunun için çoğu kez silahlı kalkışmalara da girişmişlerdir[30]. Bunların dışında*, "hürriyet"* ve meşruti yönetim talepleri ile siyasi mücadeleyi amaçlayan cemiyetlerin ortaya çıkışı, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın ardından başlar. Tanzimat sonrasında Batı tipi eğitim almış gençlerin özellikle Fransız İhtilali ile ortaya çıkan siyasi fikirlerle tanışmaları onlara yeni ufuklar açmış, ülkelerini ve dünyayı yeni bakış açılarıyla değerlendirme imkânı bulmuşlardır[31]. Elbette bu yeni bakış açısı söz konusu gençlerin Osmanlı klasik monarşi rejimini tartışmaya başlamalarına da neden olmuştur. Başta Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi Tanzimat aydınlarının düşünceleri, Batı karşısında geri kalmış ve parçalanma sürecine girmiş Osmanlı Devleti'nin bu durumundan yakınan ve devletin nasıl kurtarılabileceğine ilişkin çareler arayan genç aydınları etkilemiştir. Kendilerine "Yeni Osmanlılar" diyen ve çoğu asker ve sivil bürokrat olan bu gençlerin kanımızca var olan monarşi ile doğrudan kavgalı olduklarını söyleyebilmek pek mümkün değildir. Onların tepkileri daha çok var olan rejimi reforme ederek belki meşruti bir monarşi kurabilmekle ilgilidir. Hatta muhtemelen büyük çoğunluğunun *"Osmanoğulları Hanedanı"* ile de sorunu yoktur. Ortaya koymuş oldukları siyasi tepki, resmi örgütlü ve organize bir hareketten çok gizli, organik bağları güçlü olmayan düşünsel hareketler olarak değerlendirilebilir[32]. Kaldı ki söz konusu örgütlerin kurulduğu dönemde Osmanlı Devleti'nin bir siyasi partiler kanunu olmadığı gibi bugünkü anlamda dernekleri düzenleyen bir cemiyetler kanunu da bulunmamaktaydı.

1839 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu ve 1856 Islahat Fermanı ile mutlak monarşi, tebaaya kimi özgürlükleri tanıdığını ilan etmekle birlikte, bunları güvence altına alan herhangi bir düzenleme getirmiyordu. Ayrıca söz konusu özgürlükler içerisinde *"cemiyet kurma"* gibi bir hak da öngörülmüyordu. 1876'da Sultan II. Abdülhamid'in tahta oturmasına paralel olarak ilan ettiği I. Meşrutiyet'in manifestosu niteliğindeki Kanun-ı Esasi'nin ilk halinde de *"cemiyet"* ya da *"fırkalar"*ın kurulmasına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktaydı. Buna ek olarak, cemiyetlere ilişkin bir kanun da çıkarılmış değildi. Kaldı ki Sultan 1878 yılında Meclis'i dağıtmış, ilk yazılı anayasa olan Kanun-ı Esasi'nin özellikle özgürlükleri düzenleyen hükümlerini fiilen askıya almıştı. Sultan'ın otuz yıl süren mutlak monarşisi, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile son buldu. Her ne kadar ilan edilen meşrutiyet uzun zaman önce kurulan *"İttihad-ı Hamiyyet"*'in halefi sayılabilecek *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin bir başarısı olarak kabul edilmiş olsa da deyim yerindeyse,

---

30 İmparatorluğun ayrılıkçı Yunan tebaası tarafından kurulan etnik örgütlerin başlattığı 1821 Mora isyanı ile Rus Çarlığı ve Batı'nın desteğini de arkasına alan Yunanistan bağımsızlık kazanmıştır.

31 Osmanlı Devleti döneminde ortaya çıkan siyasi örgütlenmeler hakkında bkz., **Berkes, Niyazi:** *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Ankara 1978, s. 265 vd.

32 Bu örgütlerden ilk ve en önemlisi 1865'te kurulan ve gizli faaliyet yürüten daha sonra *"Yeni Osmanlılar Cemiyeti"*ne dönüşecek olan *"İttifak-ı Hamiyyet Cemiyeti"*dir. **Berkes,** *Çağdaşlaşma*, s. 269; **Akyılmaz, Gül:** *Siyasi Tarih,* 3. Baskı, Ankara 2022, s. 261.

artık ete kemiğe bürünmüş bir siyasi partinin hukuki zeminini oluşturacak bir siyasi partiler kanunu hâlâ söz konusu değildi. Miladi 1909 Nisan'ında patlak veren 31 Mart İsyanı sonrasında Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmiş, Kanun-ı Esasi'de köklü değişiklikler yapılmıştır. Anayasa'nın 120. maddesinde toplanma ve cemiyet (dernek) kurma hakkı düzenlenmiş, hangi amaçlarla cemiyet kurulamayacağı ayrıca belirtilmiştir. Bu hükme bağlı olarak 3 Ağustos 1909 tarihinde 310 sayılı "Cemiyetler Kanunu" çıkarılmıştır. Cemiyet kurmayı izne bağlayan bu kanun –siyasi cemiyetler dahil– hiçbir biçimde etnik amaçlara hizmet eden veya gizli faaliyet yürüten derneklerin kurulmasına izin vermiyordu[33].

23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 20/01/1337 (1921) tarihinde kabul ettiği, 23 maddeden oluşan *"Teşkilatı Esasiye Kanunu"*da cemiyet ya da fırkaların kuruluşuna ilişkin herhangi bir düzenleme söz konusu değildir. Teşkilatı Esasiye Kanunu, Ulusal Kurtuluş Savaşı sürecinde Ankara Hükümeti'nin kurucu manifestosu gibidir. 1923 yılı haziran ve temmuz aylarında gerçekleştirilen TBMM seçimleri sonrasında teşekkül eden İkinci Meclis'in kabul ettiği 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (Anayasa) 70. maddesinde cemiyet (dernek) kurma hakkının Türklerin doğal haklarından olduğu hükme bağlanmıştır. Dernek kurma hakkına ilişkin olarak II. Meşrutiyet döneminde çıkarılmış olan 310 sayılı *Cemiyetler Kanunu,* 1924 Anayasası'nın kabulünden önce 1923 yılında 335 sayılı kanun ile değiştirilmiştir. Söz konusu kanun 387 sayılı kanun ile yeniden değiştirilmiş ve 1936 yılına kadar yürürlükte kalmıştır[34]. Dolayısıyla Cumhuriyetin ilanından sonra da uzun yıllar bir siyasi partiler kanununun çıkarılamadığı görülmektedir. Türkiye'de ilk kez bir siyasi partiler kanununun çıkarılması 1961 Anayasası'nın siyasi partileri düzenleyen hükümlerine bağlı olarak 1965 yılında mümkün olabilmiştir. 1965 yılına kadar kurulan tüm siyasi partiler cemiyetleri (dernekleri) düzenleyen kanunlar çerçevesinde kurulmuştur.

Türkiye'de siyasi partilerin kuruluşunu düzenleyen yasal düzenlemelerin görece geç bir döneme rastlaması, kanımızca ülkemizin dönemsel koşullara bağlı toplumsal ve siyasi yapısıyla ilgilidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, uzun yüzyıllar boyunca klasik monarşi ile yönetilmiş, tipik bir orta/yeniçağ tarım toplumu olan Osmanlı/Türk toplumunda sınıf bilinci ve hak arama gibi özellikler gelişmemiştir. Sınıf bilincinin gelişmemesi oldukça normaldir; çünkü Osmanlı Devleti bir tarım imparatorluğudur. Çağdaşı Avrupalı orta/yeniçağ tarım toplumlarında olduğu gibi bir aristokrat (soylu) ve köylü ayırımı söz konusu olmamıştır. Osmanlı toplumunda toprağa bağlı bir aristokrasi sınıfı gelişmemiş, buna bağlı bir sermaye

[33] **Tanör, Bülent:** *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,* 29. Baskı, İstanbul 2017, s. 196-197; **Kahraman, Mehmet/Çalışkan, Ziya:** "Türkiye'de Siyasi Partilerin Hukuksal Statüsü ve Siyasi Partilerin Kapatılması Rejimi", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, C. 5, S. 3, 2007, s. 122; **Turhan, Mehmet:** "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Parti Kapatma Davaları", *Liberal Düşünce*, S. 22, 2001, s. 16.

[34] **Turhan,** "*Parti Kapatma*", s. 16.

de birikmemiştir. Osmanlı Devleti'nin toprak sistemi klasik dönemde tımar rejimi[35] üzerine inşa edildiği için toprağı işleyen reaya (köylü-çiftçi) hiçbir zaman Orta/Yeniçağ Avrupa feodal sistemindeki gibi servaj statüsüne inmemiştir[36]. Kuru mülkiyeti devlete ait olan tımarın işletilmesinden sorumlu olan sipahi de tipik bir asker bürokrattır. Zaman zaman halk rejime karşı isyanlar çıkarmış olsa da bu isyanların örgütsel ve devrimci bir niteliği gözlenememektedir. Bu isyanların çoğu, yoksul halkın genellikle dinsel ve mezhepsel sembolik kavramlarla bezediği ancak temelde yoksulluk, açlık ve yönetici sınıfın eziyet ve zulmüne[37] karşı başkaldırıları şeklinde gerçekleşmiştir[38]. Kaldı ki klasik döneme özgü bu durum aslında XIX. Yüzyıl başlarından itibaren başlayan yenileşme sürecinde de ciddi bir değişim göstermemiştir. Ancak 1839 Tanzimat Fermanı ile dışa açılmanın başlaması, düşünsel kalıplarla bir araya gelen ve ortak hareket eden grupların doğmasına yol açmıştır. Batı'da XVIII. yüzyılın belirleyici ve farklılık yaratan "aydınlanma" düşüncesi ve 1789 Büyük Fransız Devrimi, ardından gelen Endüstri Devrimi ile Avrupa'da yaygın ihtilaller zincirini başlatmıştır. Fransız İhtilali'nin ardından yayılan özgürlük, eşitlik, liberalizm, laiklik, sosyalizm ve milliyetçilik gibi düşünce ve ideolojiler ister istemez, henüz çok mütevazı Osmanlı/Türk "entelijansiyası"nı da etkilemiştir. Batı tipi eğitim almış gençlerin gerek Osmanlı askeri ve sivil bürokrasisinde gerek eğitim kurumlarında çevrelerine yaymaya çalıştığı fikirlerin örgütlü yapılara dönüşmesi oldukça zaman almıştır. Elbette bu sürecin gecikmesi, cemiyet ya da fırka kurma özgürlüğünün Osmanlı Devleti'nin yasal düzeninde henüz karşılık bulamaması ile de ilgilidir.

II. Meşrutiyet döneminde cemiyetlerin yasal zemine oturtulması ile başlayan süreç, ilk TBMM ve erken Cumhuriyet dönemimizde siyasi partiler açısından tam anlamıyla yasal bir düzene oturtulamamıştır.

VI. TpCF'nın Programı ve İdeolojisi

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası parti programını[39] 18 Kasım 1924'te yayınladı. Program*, "esaslar, siyaset-i dahiliye (iç politika), iktisadiyat (ekonomi), itibar, maliye, siyaset-i maarif (eğitim politikası), siyaset-i içtimaiye (sosyal politika)",* olmak üzere yedi bölümden ve toplamda elli sekiz maddeden oluşmaktaydı. Programın partinin ideolojik yapısı ve rejime yönelik ilkelerine ilişkin hüküm-

[35] Osmanlı toprak rejimi ve tımar sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., **Cin, Halil:** *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması,* 3. Baskı, Konya 1992.

[36] Avrupa feodalizmi ve Osmanlı toprak rejiminin karşılaştırılması hakkında geniş bilgi için bkz., **Cin, Halil/Akyılmaz, Gül:** *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, 2. Baskı, Adana 2000, Adana 2000.

[37] Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıfın reayaya (halk) yönelik eziyet ve zulümleri hakkında geniş bilgi için bkz. **Mumcu, Ahmet:** *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara 1972.

[38] Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde halk isyanlarına ilişkin geniş bilgi için bkz., **Akdağ, Mustafa:** *Türk Hakkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyanları",* Ankara 1975.

[39] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programının orijinal el yazması örneği, makale sonundaki Ek'te sunulmuştur

leri dikkat çekicidir. İlk maddede *"Türkiye devleti halkın hakimiyetine dayalı bir cumhuriyettir"* hükmüyle halk egemenliği ve cumhuriyete vurgu yapılıyordu. 2. maddede *"Hürriyetperverlik, halkın hakimiyeti, fırkanın meslek-i esâsisidir"* denilerek fırkanın ideolojik olarak liberalizm ve demokrasi temellerine oturduğu ifade ediliyordu. 3. maddede adalet ilkesine bağlılık ve yasal düzenlemelerin toplumsal ihtiyaçlar, halkın talepleri, çağın gerekleri çerçevesinde yapılacağı hükme bağlanırken, 4. madde kamu hürriyetlerinin anayasal güvence altına alınmasını düzenliyordu. 5. maddede, anayasa değişikliklerinin halkın onayıyla yapılabileceği öngörülmüştü[40].

6. madde ise belki de en dikkat çekici hükmü esas almaktaydı. *"Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyyeye hürmetkârdır[41]"* şeklindeki hükmü içeren bu madde kanımızca CHF ile TpCF arasındaki en belirgin ideolojik farkı oluşturmaktaydı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın liberalizme yaptığı vurgu çerçevesinde fikir özgürlüğü (*efkâr*) ve inanç özgürlüğünü (*itikadat-ı diniyye*) ilkesel olarak özgürlük alanı içinde görmesi ve bu özgürlüklere yüklediği anlam kuşkusuz Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan farklılıklar barındırıyordu. Biçimsel olarak fikir ve inanç özgürlükleri konusunda her iki fırkanın da birbirinden çok uzak yerlerde durduğunu söylemek kanımızca pek yerinde bir yaklaşım değildir. Her ne kadar 8 Nisan 1923'te Halk Fırkası'nın ilk programı olarak kabul gören *"Dokuz Umde"* içerisinde söz konusu özgürlüklerden söz edilmiyorsa da HF'nın dönemsel olarak dini bireysel ve toplumsal hayattan tamamen soyutlayan bir söylemi bulunmamaktaydı. Ancak elbette Halk Fırkası'nın özellikle din ve vicdan özgürlüğü konusunda bazı keskin refleksleri söz konusuydu. Hukuki ve ideolojik olarak İslami temellere oturan yaşlı bir monarşinin küllerinden seküler, ulus temelli, çağdaş ve modern bir devlet ve toplum yaratma amacı taşıyan bir siyasal hareket ve onun kurduğu hükümetin söz konusu özgürlükler konusunda kuşkusuz bazı çekinceleri bulunmaktaydı. Saltanat ve hilâfet gibi eski rejimin çok önemli sembollerinin hukuken ortadan kaldırıldığı bir dönemde, toplumun bunu derhal içselleştirmesi her halde beklenemezdi. Oldukça radikal bir rejim değişikliğinin kuşkusuz ödenecek ağır bedelleri de olacaktı. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştiren kadroların homojen bir ideolojik ve fikri altyapıya sahip olmadıkları ortadaydı. Özellikle hilâfet ve saltanat konusunda aidiyet duygusu taşıyan, hassas sinir uçlarına sahip asker-sivil elit, radikal ve devrimci bir tavrı benimsemiyor, toplumsal dönüşümün zaman içerisinde, liberal bir evrim ile gerçekleşmesini öngörüyordu.

Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Halk Fırkası etrafında bütünleşmiş elit ise yeni rejim inşasının devrimci bir karakter taşıması konusunda hemfikirdi-

---

40 **Ahmad, Feroz:** *Modern Türkiye'nin Oluşumu,* 18. Baskı, İstanbul 2020, s. 74-75; **Güray,** "*Değerlendirme*", s. 414-415; **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 185; **Yeşil,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 446.

41 **Yeşil,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 446.

ler. Özellikle Millî Mücadele döneminde ülke içinde çıkarılan isyanların görünen karakterini dinsel temaların oluşturması, söz konusu eliti bu konuda daha hassas davranmaya zorluyordu. Çünkü ilk Meclis döneminden beri bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın arkadaşları arasında bile hilâfet ve saltanatın korunması konusunda ısrarlı simalar bulunmaktaydı. Dahası, yeni rejim kamuoyuna henüz anlatılabilmiş değildi. Buna bağlı olarak yeni rejimin toplumsal bir aidiyet yaratması ve halk tarafından içselleştirilmesinin epey zaman alacağı açık ve net olarak belliydi. HF yöneticilerine göre hilâfet ve saltanat özleminde olan odakların inanç ve düşünce özgürlüğünü istismar etmeleri her zaman imkân dahilindeydi. Kanımızca, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programının 6. maddesinde öngörülen *"Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyyeye hürmetkârdır"* hükmü, toplumda eski rejim taraflarını cesaretlendirmesine ve Halk Fırkası kadrolarının yeni rejim adına kuşku duymalarına neden olmuştur. Bu sebeple söz konusu hüküm TpCF'nın kapatılmasının gerekçesi olarak da kullanılmıştır.

Terakkiperver Fırka programının irdelenmesi gereken bir başka önemli noktası *"İktisadiyat"* başlığını taşıyan, ekonomiye ilişkin görüşleri beyan eden hükümleriydi. Parti, ekonomide liberal piyasa ekonomisini öngörüyor, yabancı sermaye girişi ve dış borç alımı gibi konuları ekonominin gelişebilmesi için önemli uygulamalar olarak değerlendiriyordu[42]. Kuşkusuz TpCF'nın ekonomiye ilişkin görüşleri gerek dönemsel açıdan gerek günümüz bakımından olumsuz olarak görülecek düşünceler değildi. Ancak Fırka'nın liberal ve dışa açık ekonomi politikalarını henüz hatırası taze Lozan görüşmelerinde çok önemli tartışma konularından biri olan kapitülasyonların travmatik etkisi ile değerlendirmek mümkündür. Zira son yüzyılda Osmanlı ekonomisini iflasa sürükleyen kapitülasyonlar, liberallikten öte vahşi kapitalist bir ekonomi anlayışının ürünüdür.

İktisadi, siyasi ve ideolojik olarak TpCF, kuvvetler ayrılığı, halk egemenliği, devlet gücünün vatandaş karşısında sınırlandırılması, yerinden yönetim, serbest ticaret, modernleşme ve gelişmenin tedrici bir şekilde öngörülmesi gibi klasik liberalizm kavramlarını programının temel ilkeleri olarak sunuyordu. Öngörülen bu ilkeler önemli ölçüde CHF'nın görüşleri ve henüz programa dönüşmemiş olan *"Dokuz Umde"* ile farklılıklar taşımaktaydı. CHF, kalkınma, yenileşme ve modernleşmenin devrimci bir anlayışla ve radikal uygulamalarda gerçekleşebileceğini öngörüyordu. Bunun gerçekleşebilmesi için kuvvetler ayrılığı yerine, en azından yeterli bir süre merkeziyetçi politikalara ihtiyaç vardı. Kaldı ki 1924'ten sonra yapılan 1961 ve 1982 anayasaları kuvvetler ayrılığını anayasal ilke olarak kabul etmelerine karşın, Türkiye'de yasama ve yürütme arasındaki ayrım hiçbir zaman olması gerektiği gibi gerçekleşemedi. İktisadi olarak CHF 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen programı esas almakla birlikte, özellikle Amerika Birleşik Devletleri merkezli 1929 büyük ekonomik bunalımının etkisiyle daha içe

[42] **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 144-145.

dönük kamucu bir ekonomik model izlemek durumunda kaldı. Bu noktada ekonomide deyim yerindeyse *"kendi yağıyla kavrulma"* yolu benimsenmişti. Oysa TpCF, serbest ticaret ve yabancı sermayeyi savunuyor, Türkiye'nin milli bir endüstri kurmasından ziyade hammadde ihracatçısı rolünü vurguluyordu[43].

TpCF'nın halk egemenliği, yerinden yönetim, ifade özgürlüğü ve din özgürlüğü gibi temel söylemleri kâğıt üzerinde elbette demokratik bir hukuk devletinde olmazsa olmaz ilkelerdi. Ancak bu ilkelerin hayata geçirilebilmesi fırkanın bir seçim kazanıp iktidar olabilmesi sonucunda mümkün olabilir, söz konusu ilkelere yönelik partinin içtenliği ancak bu şekilde değerlendirilebilirdi. Bu mümkün olmadı.

Gerek iktidarı oluşturan CHF gerek kısa ömürlü muhalefet TpCF, büyük bir dünya savaşının ardından acımasız bir işgale uğramış bir ulusun, başarıya ulaşmış bağımsızlık savaşı ardından inşa ettiği yeni rejimin aynı kaynaktan beslenen iki süjesidirler. Kanımızca, her iki hareket de temelleri Meşrutiyet döneminde atılan liberal ve Türkçü Jön Türk hareketine dayanır. Bu noktada farkları; CHP'nın daha radikal, TpCF'Nın ise nispeten daha muhafazakâr olmalarıdır. Ancak ortak özellikleri her ikisinin de pozitivist, hatta seküler ve milliyetçi olmalarıdır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, siyasi ömrü çok kısa olmasına rağmen, Türk demokrasi tarihi ve çok partili siyasi yaşamımızda önemli bir yere sahip olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu siyasi kadrolarını oluşturan Cumhuriyet Halk Fırkası (sonraki adıyla Cumhuriyet Halk Partisi) karşısında duran ana akım liberal/muhafazakâr siyasi hareketlerin hemen hepsinin ideolojik çizgilerinin kökleri kanımızca Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na kadar uzanır. Hatta Cumhuriyet öncesi Meşrutiyet rejimi döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında Hürriyet ve İtilaf, Osmanlı Ahrar Fırkası[44] gibi siyasi hareketlerin ideolojik söylemleri TpCF ile önemli ölçüde örtüşmektedir. 1930'da ikinci kez çok partili demokrasi denemesinde kurulan ve TpCF ile aynı kaderi paylaşan Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndan, 1946 sürecinde kurulan Demokrat Parti'ye, 1960 askeri darbesi ardından kurulan Adalet Partisi'nden 1980 askeri müdahalesi sonrası kurulan Anavatan Partisi'ne kadar tüm ana akım muhafazakâr/liberal programlı siyasi partiler TpCF programı ile başlayan geleneksel sağ/muhafazakâr ideolojiyi sürdürmüşlerdir.

VII. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması

Cumhuriyet dönemimizin ilk örgütlü muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kuruluşundan itibaren toplumun farklı katmanlarında karşılık bulmuş bir siyasi partidir. Kurulduğu dönem itibarıyla ülkenin içinde bulunduğu hassas koşullar, bir muhalefet partisinin ayakta kalabileceği ortamı bu siyasi

43 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 152-153.

44 Söz konusu fırkalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., **Tunaya,** *Cilt I*, s. 142 vd.; s. 263 vd.

partiye sunamamıştır. Oysa Cumhuriyet'in ve onun kurucularının temel hedefi, çok partili demokratik bir rejim inşa edebilmekti.

29 Ekim 1923'te rejimin Cumhuriyet olarak ilan edilmesinden itibaren parlamentodaki siyasi cepheleşmeler belirginleşmiş, Cumhuriyet'in ilk siyasi partisi olan Halk Fırkası kurulmuştu. Yukarıda da belirtildiği gibi, "Reisicumhur" Mustafa Kemal Paşa ve hükümeti oluşturan Halk Fırkası'nın rejim ve yenileşme konusundaki devrimci tavırları, TBMM'nde en başından beri var olan muhalefeti tedirgin etmiştir. Açıkçası, genel olarak toplumda da yeni rejim konusunda geniş bir içselleştirme ve ön kabulün olduğunu söyleyebilmek güçtür. Ayrıca yaşanan işgal süreci hem toplumda hem de oldukça zor koşullarda verdikleri kurtuluş mücadelesini muzaffer olarak tamamlayan asker-sivil elitte büyük travma yaratmıştır. Yüzyıllardır emperyalizm karşısında hep geri çekilmiş ve sonunda tamamen yenilerek işgale uğramış bir ülkede, eldekini muhafaza etme dürtüsü ulusal bir refleksе dönüşmüştür. Ancak bu refleks ülkenin siyasi kadroları arasında farklı tanımlanmıştır. Bağımsızlığa ilişkin hassasiyetin yanında, ülkede zaman zaman dinsel ve etnik sembollerle bezenmiş, emperyalist bağlantılar taşıyan ayaklanmaların yaşanması, özellikle iktidarı oluşturan kadrolarda çok daha keskin ve kuşkucu bir bakış açısının doğmasına neden olmuştur. Dönemsel koşullar dikkate alındığında, kanımızca yeni bir devlet ve rejim kurma çabası içinde olan kadroların söz konusu hassasiyetlerinde hiç de haksız sayılmayacakları ortadadır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulur kurulmaz, kısa zaman içerisinde hatırı sayılır bir destek görmüş, özellikle hilâfet ve saltanatın kaldırılması sonrasında Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyet Halk Fırkası karşıtlarının cepheleştiği bir siyasi zemine dönüşmüştür. Her ne kadar varlığını sürdürdüğü zaman dilimi ülke genelinde teşkilatlanmasına yetmese de özellikle doğu illerinden fırkaya ciddi bir ilgi gösterilmiştir. Hatta bu ilgi bir bakıma parti kurucularına rağmen gerçekleşmiştir. Liberal ve hatta seküler bir parti programına sahip olmak noktasında aslında Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan çok farklı bir siyasi figür olmamasına rağmen TpCF, kısa süre içerisinde, iktidara muhalefetten öte, yeni rejim karşıtlarının kümelendiği bir yapıya doğru sürüklenmiştir[45]. Yeni rejim karşıtlarının fırkada hızla örgütlenmesi elbette iktidarı oluşturan CHF yöneticilerini endişelendirmiştir. Sürecin böyle gelişmesi kuşkusuz hem çok partili demokrasi geçmişimiz hem TpCF için büyük bir talihsizliktir.

TpCF'nın kapatılmasına etki eden en önemli olay, Doğu Anadolu'da patlak veren Şeyh Sait isyanıdır. İsyan, 13 Ocak 1925 tarihinde, TBMM'de bütçe görüşmelerinin yapıldığı sırada bir Nakşibendi Şeyhi olan Palulu Şeyh Said tarafından Elâzığ, Diyarbakır ve Tunceli illerini kapsayan Doğu Anadolu illerinde başlatılmıştır. İsyanın çıkış amacı sözde hilâfetin ve Şeriat'in geri getirilmesi söylemiydi. Ancak gerçekte emperyalizme hizmet eden bu isyanın etnik ayrımcılık, dolayısıyla

[45] **Güray,** "*Değerlendirme*", s. 416.

Kürtçülük temelli bir kalkışma olduğu açıktı. İslamcılığa vurgu yapılması, isyanın çok geniş bir alanda taban tutmasının amaçlandığına işarettir[46]. İsyanın patlak verdiği dönem Türkiye'nin dış politika açısından önemli bir eşikte bulunduğu bir dönemdir. Bilindiği gibi Musul vilâyeti, Misak-ı Milli sınırları içinde kabul ediliyordu. Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye'ye verilmeyerek İngiliz egemenliğindeki Irak'a bırakılan Musul, Türkiye ile İngiltere arasında uluslararası bir soruna dönüşmüştü. Türkiye, yoğun diplomasi çabaları ile Musul'u yeniden anavatana katabilmek için İngiltere ile görüşmeler yapıyor, sorunun çatışmaya dönüşmeden çözüme kavuşturulmasını amaçlıyordu[47].

Ayaklanma başladığı sırada başvekillik (başbakan) koltuğunda Fethi Bey (Okyar) oturmaktaydı. Cumhuriyet Halk Fırkası başkan vekili İsmet Paşa, başvekillikten çekilmesinden bu yana İstanbul'daydı. Ayaklanmanın yayılmasından sonra Ankara'ya döndü ve 21 Şubat 1925'te Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Görüşmenin ardından Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında CHF başkanvekili İsmet Paşa, başvekil Fethi Bey ve TBMM başkanı Kazım Paşa'nın katıldığı bir toplantı yapıldı. Toplantıda Doğu isyanına yönelik alınacak önlemler ve yapılacaklar tartışıldı. Aynı gece Bakanlar Kurulu Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplandı ve Doğu illerinde sıkıyönetim uygulanması kararı alındı. Kalkışmanın başlarında başvekil Fethi Bey sıkıyönetime sıcak bakmıyordu. 25 Şubat'ta TBMM, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na eklediği bir hükümle *"dinin siyasete alet edilmesinin suç olduğunu ve vatana ihanet sayılacağını"* hükme bağladı[48]. Bu düzenleme, dini söylemle çıkarılmış Doğu isyanına yönelik uygulanacak önlemlerin yasal zemininin oluşturulması bakımından önemli bir hamleydi.

Ayaklanma başladığından beri Fethi Bey hükümetini zafiyet göstermekle suçlayan ve sert biçimde eleştiren CHF içerisindeki *"şahin"* grup, ayaklanmanın sorumlusu olarak yeterli önlem almadıklarını düşündükleri Başvekil Fethi Bey'i ve TpCF'nı görüyordu. TpCF programının 6. maddesinde öngörülen, *"Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyyeye hürmetkârdır"* hükmü, ayaklanma ile TpCF arasında bağ kurmaya yetmişti. Oysa halihazırdaki 1924 Anayasası halen devletin resmi dininin İslam olduğunu öngörüyordu. Bu bakımdan TpCF'nı din istismarı ve dini siyasete alet etmekle suçlamak için yeterli neden yoktu[49]. Kaldı ki kalkışmaya ilişkin 25 Şubat'ta TBMM'de muhalefet adına söz alan Kazım Paşa (Karabekir), *ülkenin yaşadığı bu tehlike karşısında hükümeti tamamen desteklediğini, herhangi bir iç veya dış tehditle karşılaştığında Türk Milleti'nin tek vücut olacağını* dile getirdiği etkili bir konuşma yaptı. Konuşma mecliste coşkun bir alkış tufanıyla karşılandı. Ardından sıkıyönetim ilanını

46 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 115-116; **Sürücü,** "*İlk Bölünme*", s. 17.

47 **Babaoğlu,** "*Olay ve Süreç*", s. 93.

48 **Koçak, Cemil:** "Siyasal Tarih 1923-1950", *Yakınçağ Türkiye Tarihi* 1908-1980 1, (Ed.: Bülent Tanör/Korkut Boratav/Sina Akşin), İstanbul 1989, s. 141.

49 **Koçak,** "*Siyasal Tarih 1923-1950*", s. 141.

öngören hükümet önergesi TBMM'de oybirliği ile kabul edildi[50]. Ancak yaşananlar CHF içinde hükümete karşı muhalefet eden *"şahinleri"* teskin etmedi. Sonuçta başvekil Fethi Bey, CHF meclis grubunda yapılan oylamada güvensizlik oyu alarak 2 Mart'ta istifa etti. 3 Mart'ta İsmet Paşa başkanlığında yeni hükümet kuruldu ve 4 Mart'ta TBMM'den güvenoyu aldı. Aynı gün *"Takrir-i Sükûn Kanunu"* Meclis'te kabul edildi. Kanun, cumhurbaşkanının onayı ile hükümete gericiliğe, ayaklanmaya, memleketin huzur ve sükûnunun bozulmasına neden olan bütün kuruluşları ve yayınları yalnızca idari kararla (mahkeme kararı olmaksızın) yasaklayabilmek ve kapatabilmek yetkileri tanıyordu[51]. Yasanın belirttiği *"bütün kuruluşlar"* arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bulunduğuna kuşku yoktu.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünün ardından hükümete muhalif yayınlar yapan birçok yayın organı kapatıldı. Aralarında Ahmet Emin (Yalman), Ahmet Şükrü (Esmer) ve Hüseyin Cahit (Yalçın) tanınmış isimlerin de bulunduğu birçok gazeteci İstiklal Mahkemelerinde yargılanarak çeşitli hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldılar. Benzer şekilde kimi TpCF üyeleri de Şeyh Sait ayaklanması ile bağlantılı oldukları gerekçesiyle İstiklal Mahkemelerinin yargılanarak mahkûm oldular. Ayrıca valilere verilen emirlerle TpCF'nın İstiklal Mahkemelerinin görev alanına giren yerlerdeki şubeleri kapatıldı. İş bununla da kalmadı ve Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemelerinin gücü ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziran 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla kapatıldı[52].

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılma nedenleri şöyle sıralanabilir[53]:

1. TpCF, siyasi program ve tüzüğü itibariyle her ne kadar liberal, demokrat, seküler ve cumhuriyetçi özellikleri ile CHF'ından çok farklı özellikler taşımasa da adem-i merkeziyetçilik, lâikliğe bakış, devrimcilik ve dine bakış konularında CHF'ndan bariz ölçüde ayrı düşünüyordu. Bunlar da ülkenin içinde bulunduğu hassas dönemde etnik ayrımcılık, hilâfet ve saltanat özlemi içinde olan grupların varlığı gibi tehdit unsurları nedeniyle hükümeti ve dolayısıyla Cumhuriyet Halk Fırkası'nı tedirgin ediyordu.

2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları, tıpkı Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurucuları gibi Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen isimleriydi. Hatta bu sürecin ilk beş isminden Mustafa Kemal Paşa hariç dördü TpCF kurucusuydu. Bu durum Gazi Mustafa Kemal Paşa ile söz konusu diğer dört önemli savaş kahramanı simanın (Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele) karşı

---

50 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 117.

51 **Koçak,** *"Siyasal Tarih 1923-1950", s. 142. "İrticaa ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâle bâis bilûmum teşkilât ve tahrika ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı Hükümet, Reisicumhurun tasdikiyle, re'sen ve idareten men'e mezundur".* (Takrir-i Sükûn Kanunu, madde 1) https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf Son erişim tarihi: 24.10.2024.

52 **Zürcher,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 130; **Koçak,** "*Siyasal Tarih 1923-1950*", s. 142.

53 **Yeşil,** *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 431-432.

karşıya gelmesi gibi bir durum yarattığından, kamuoyunda devrimlere karşı bir hareket oldukları değerlendirmelerine neden oluyordu.

3. TpCF'nın kurulur kurulmaz toplumda büyük ilgi görmesi ve yapılacak muhtemel demokratik bir seçimde iktidarı elde edebileceği olasılığı uzak bir olasılık değildi.

4. Meclis çalışmalarında gösterdiği performans, TpCF'nın hiç de geçici bir hareket olmadığı, aksine Türk siyasetinde kalıcı ve köklü bir parti olabileceği ihtimalini güçlendiriyordu. Bu durum bir dizi devrimi hayata geçirmeye çalışan CHF için önemli bir sorun oluşturabilirdi.

Kuşkusuz sayılan bu nedenlere başka nedenler de eklenebilir. Ancak belirtilmelidir ki toplumsal bir tabana sahip olduğu net olarak görülen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kısa süre içerisinde, mahkeme kararı olmaksızın, yürütme tasarrufu ile kapatılması, Türkiye'nin çok partili siyasal yaşam beklentilerinin uzunca bir süre ertelenmesine neden olmuştur. Ancak yine de göz önünde bulundurulması gereken nokta; dönemin iç ve dış koşullarının çok partili bir demokratik sisteme ne ölçüde izin verebileceğidir.

Sonuç

II. Meşrutiyet dönemi ile başlayan çok partili siyasi hayat deneyimimiz, erken Cumhuriyet dönemimizde önemli bir sınavdan geçmiştir. Kongreler dönemi ile başlayan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasıyla hız kazanan Ulusal Kurtuluş Savaşımız, yurdun düşman işgalinden temizlenmesi ile son bulmuştu. Ardından Lozan Antlaşması ile yeni Türk Devleti dünyaca tanınmış ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetimizin ilanı ile yeni devlet rejim sistemini de ilan etmişti. Elbette kongreler döneminden başlayarak ulusal kurtuluş mücadelesi, yurdun kurtarılması amacıyla bir araya gelmiş asker ve sivil elitin ortak çabasıyla kotarılmıştır. Ancak söz konusu elitin hemen her konuda hemfikir olduklarını söyleyebilmek deyim yerindeyse eşyanın doğasına aykırıdır. Kuşkusuz bu elitin içinde başta Mustafa Kemal Paşa gibi seküler, ulus devlet temelli modern bir cumhuriyet inşasına inananlar olduğu gibi, mevcut monarşinin ve hilâfetin devamından yana olan ve hatta dönemin siyasi ideolojilerinin herhangi birine sahip birçok insan bulunmaktaydı. İlk TBMM, herhangi bir resmi örgütlü fırka/parti oluşumu söz konusu olmadan bireysel ya da grupsal, farklı fikirlerin tartışılabildiği bir demokratik parlamento idi.

İkinci TBMM döneminde ise artık Cumhuriyet ilan edilmiş, yeni rejimin ilk resmi ve örgütlü siyasi yapıları ortaya çıkmıştır. İlk TBMM'de Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki I. Grup "Halk Fırkası" adıyla Cumhuriyetin ilk resmi örgütlü siyasi partisini kurdular. Fırka, aynı zamanda hükümet etme görevini de yürütmekteydi. 1924 Anayasası'nın kabulüyle, dönemsel olarak hak ve özgürlüklerin kabul edildiği bir anayasa yapılmıştı. Ancak bu anayasa, modern demokratik re-

jimlerin temel ilkelerinden biri olan "kuvvetler ayrılığı" ilkesine değil, "kuvvetler birliği" esasına dayanıyordu. Dolayısıyla yasama ve yürütme birbirinden ayrılmamıştı. Kuşkusuz bu durumun, çok partili siyasal yaşam için sürdürülebilir olmadığı ilerleyen dönemlerde daha iyi anlaşılacaktı. TBMM ve Halk Fırkası içinde elbette farklı görüşlere sahip kişiler vardı. Bu kişilerin rejime ve genel olarak kalkınma ve modernleşmeye ilişkin görüşleri Mustafa Kemal Paşa ve onun düşüncesine sahip olanlardan farklıydı. Halk Fırkası düşünsel açıdan seküler, ulus temeline oturan, devrimci karaktere sahip bir modernleşme yanlısıydı. Gelişme ve toplumsal dönüşümün devrimci değil evrimci bir anlayışla gerçekleşmesi gerektiğine inanan, hatta *"hilâfet"* konusunda hassasiyetleri olan diğer grup Cumhuriyetin ikinci siyasi partisini kurdular. Bu parti "*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası"* idi. Kuşku yok ki Fırka'yı kuranların büyük çoğunluğu en az Halk Fırkası kadroları kadar cumhuriyetçiydiler. Ancak -kendilerince- daha liberal bir siyasi sistem öngörüyorlar, ekonominin serbestleştirilmesi, kuvvetler ayrılığı, temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi, yabancı sermayenin teşvik edilmesi gibi kavramları partinin programı olarak sunuyorlardı. Bir başka temel olgu da Fırka kurucularının hemen hepsinin Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşları olmalarıydı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programı ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın modernleşmeye ilişkin farklı bakış açıları, iktidarı oluşturan Halk Fırkası kadrolarının rejime ilişkin kuşkularını güçlendirmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış koşullar söz konusu siyasi partinin uzun ömürlü olmasına engel olmuştur. TpCF, ülkede patlak veren etnik ayrımcı ve dinsel emeller taşıyan bir büyük ayaklanmanın doğurduğu olağanüstü gergin siyasi ortamın kurbanı olmuş ve henüz yedinci ayını doldurmadan *"idari bir karar"* ile kapatılmıştır.

Erken Cumhuriyet dönemimizin bu ilk muhalefet partisinin kapatılması, ülkenin henüz çok partili siyasi yaşama hazır olunmadığı tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet ile *"tebaadan vatandaşa geçiş"*in henüz içselleştirilemediği, kanaatimizce yerinde bir düşüncedir. Yeni bir rejim inşa etmeye çalışan egemen kadrolar elbette bu süreci "*doğal haline bırakmak"* hususunda istekli olamayacaklardır. Çünkü tarihte bilinen hiçbir devrimci hareket buna izin vermemiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yakın siyasi tarihinde önemli bir yer edinen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın öyküsü, elbette dönemsel koşullar çerçevesinde değerlendirilmelidir.

II. Meşrutiyet dönemimizde başlayan çok partili siyasal yaşam deneyimimizin erken Cumhuriyet döneminde de önemli sorunlarından biri, siyasi partilerin kuruluş, faaliyet ve kapatılmalarının, demokratik bir devlette olması gereken hukuki altyapıya sahip olmayışıdır. Ne Meşrutiyet döneminde ne Cumhuriyet'in ilk anayasası olan 1924 Anayasası döneminde bir *"siyasi partiler kanunu"* çıkarılamamıştır. Kanımızca bu durum, çok partili siyasal yaşamın yalnızca toplumsal olarak değil, kurumsal olarak da içselleştirilemediğinin bir göstergesidir.

Sonuç olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet dönemimizde kurulan ikinci siyasi parti olarak muhalefetin ilk resmi örgütlü partisiydi. Çok kısa siyasi ömründe bir seçim deneyimi yaşaması mümkün olmayan TğCF, ideolojik olarak kendisinden sonra kurulan *"liberal/sağ muhafazakâr"* partilerin siyasi atası olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

Afşar, Erkan: "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın "Programları" Ekseninde Mukayesesi", *History Studies,* 12/4, 2020.

Ahmad, Feroz: *Modern Türkiye'nin Oluşumu,* 18. Baskı, İstanbul 2020.

Akdağ, Mustafa: *Türk Hakkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyanları",* Ankara 1975.

Akıncı, Abdülvahap/Usta, Sefa: "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* C. 17, S. 29, 2015.

Akyılmaz, Gül: *Siyasi Tarih,* 3. Baskı, Ankara 2022.

Altınkaş, Evren: "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İki Demokrasi Deneyimi: TpCF ve SCF", *Akademik Bakış Dergisi,* S. 29, 2012.

Atatürk, Kemal: *Nutuk 1919-1927*, (Bugünkü dille yayına hazırlayan Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Ankara 2006.

Aydemir, Şevket Süreyya: *Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922 Cilt II,* Yirmi Beşinci Baskı, İstanbul 2008.

Babaoğlu, Resul: "Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* C. 11, S. 22, 2012/2.

Berkes, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Ankara 1978.

Cin, Halil/Akyılmaz, Gül: *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, 2. Baskı, Adana 2000.

Cin, Halil/Akyılmaz, Gül: *Türk Hukuk Tarihi*, 16. Baskı, Ankara 2024.

Cin, Halil: *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması,* 3. Baskı, Konya 1992.

Ekincikli, Mustafa: "Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu", *Gazi Akademik Bakış,* C. 6, S. 11, 2012.

Engeloğlu, Hafsa Nur: "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası Özelinde II. ve III. Meclis'te Parlamento İçi Muhalefet Üzerine Bir Değerlendirme", *Yasama Dergisi,* S. 42, 2020.

Güray, Şükran: "Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kısa Bir Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* C. 125, S. 247, Y. 42.

Kabasakal, Mehmet: *Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi (1908-1960),* İstanbul, 1991.

Kahraman, Mehmet/Çalışkan, Ziya: "Türkiye'de Siyasi Partilerin Hukuksal Statüsü ve Siyasi Partilerin Kapatılması Rejimi", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, C. 5, S. 3, 2007.

Karpat, Kemal H.: *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller,* İstanbul 2010.

Karpat, Kemal H.: *Türkiye'de Siyasi Sistemin Evrimi 1876-1980*, (Çev.: Esin Soğancılar), Ankara 2007.

Koçak, Cemil: Siyasal Tarih 1923-1950, *Yakınçağ Türkiye Tarihi* 1908-1980 1, (Ed.: Bülent Tanör/Korkut Boratav/Sina Akşin), İstanbul 1989.

Muallim Nâcî: *Lügat-i Nâcî*, (Hazırlayan Ahmet Kartal), Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, İstanbul 2021.

Mumcu, Ahmet: *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara 1972.

Mütercimler, Erol: *Fikrimizin Rehberi Gazi M. Kemal*, 4. Baskı, İstanbul 2019.

Özalper, Mehmet: "Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *ANEMON Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2014.

Sarı, Seda: *Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri (1923-1938)*, (Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE), Kütahya 2011.

Sürücü, Beytullah: "İlk Bölünme: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Doğuşu", *Turkish Business Journal,* 3/6, 2022.

Tanör, Bülent: *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,* 29. Baskı, İstanbul 2017.

Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Özel Basım, İstanbul 1952.

Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt I İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2. Baskı, İstanbul 1988.

Turhan, Mehmet: "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Parti Kapatma Davaları", *Liberal Düşünce*, S. 22, 2001.

Yeşil, Ahmet: *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* Ankara 2002.

Yılmaz, Ahmet Yusuf: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Ankara 2019.

Yurtseven, Yılmaz: *Osmanlı Siyasal İktidarı Meşruiyet, Otorite ve İdeoloji Üzerine Bir Deneme,* Ankara 2018.

Yüceer, Saime: "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Türkler,* C. 16, Ankara 2002.

Zürcher, Erik Jan: *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasi Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, (Çev.: Gül Çağlalı Güven), 7. Baskı, İstanbul 2021.

Zürcher, Erik Jan: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* 13. Baskı, İstanbul 2002.

EK:1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Programı (Orijinal el yazısı belge) (TBMM Kütüphanesi).

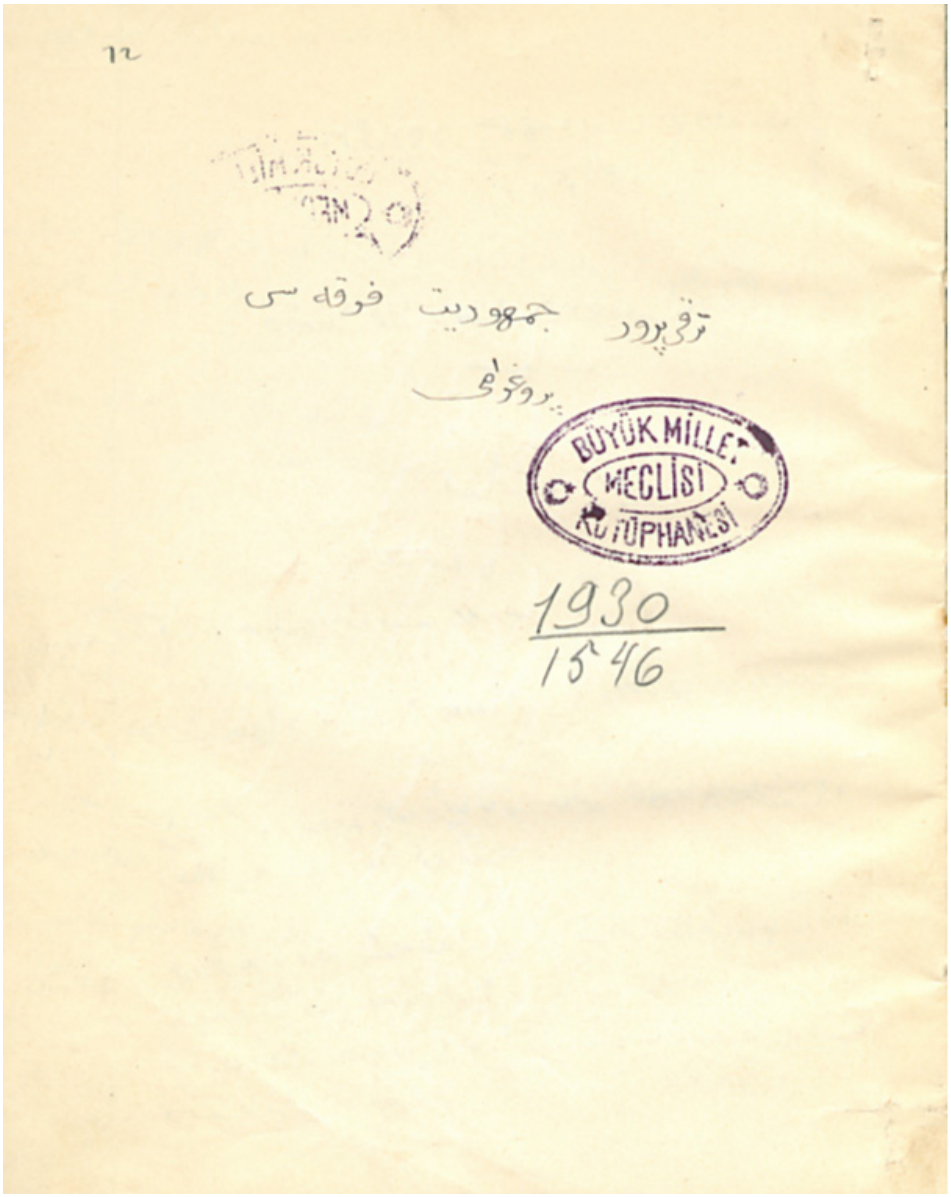

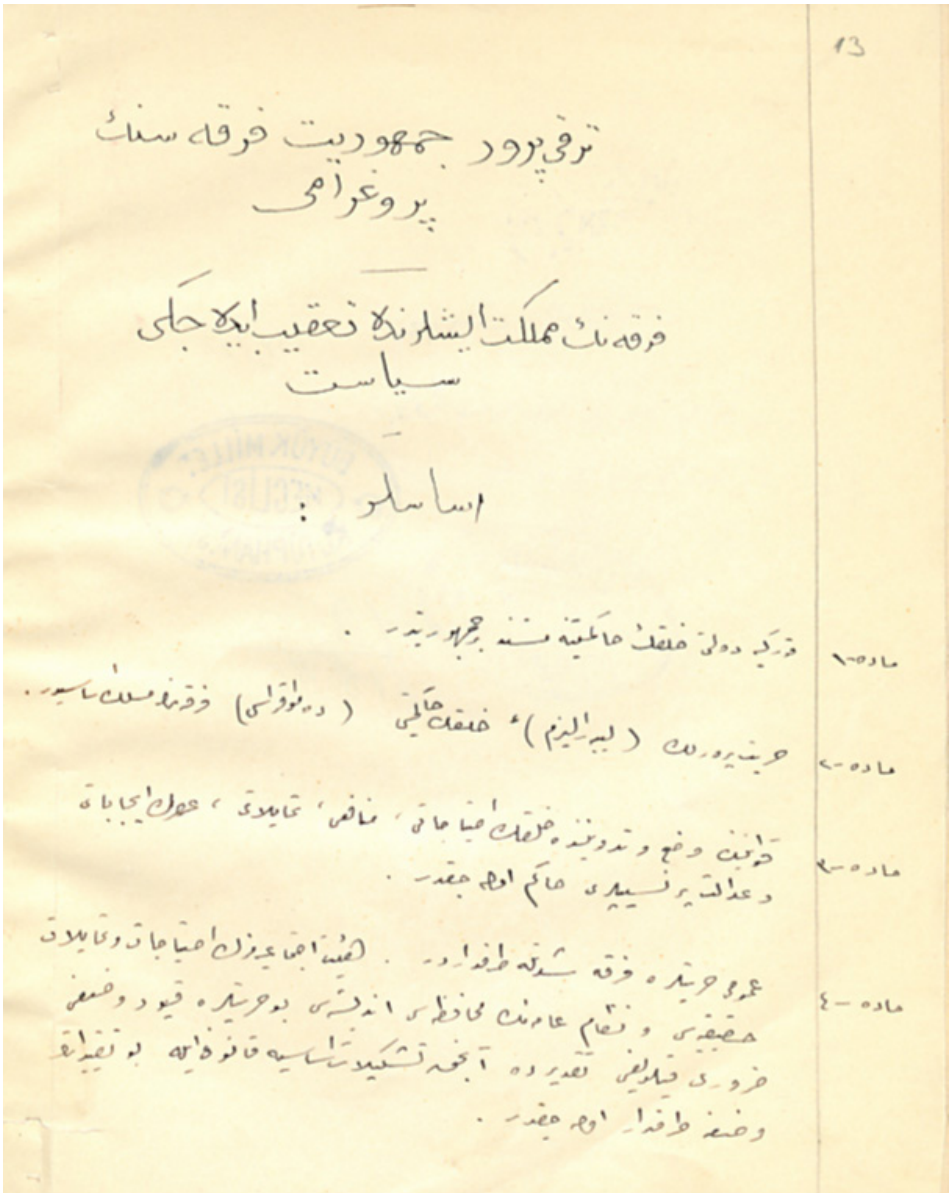

13

ترقی‌پرور جمهوریت فرقه‌سنك پروغرامی

فرقه‌نك مملکت ایشلرنده تعقیب ایده‌جکی سیاست

اساسلر :

ماده-١ قوتکه دولتی خلقك حاکمیتنه مستند بر جمهوریتدر .

ماده-٢ حریت‌پرورلك (لیبرالیزم)، خلقك حاکمیتی (دموقراسی) فرقه‌نك مسلك اساسیدر .

ماده-٣ قوانینك وضع و تدوینده خلقك احتیاجاتی، منافعی، تمایلاتی، عصرك ایجاباتی و عدالت پرنسیپلری حاکم اولمه‌جقدر .

ماده-٤ عمومی حریتلره فرقه شدتله طرفدار در . هیئت اجتماعیه‌نك احتیاجات و تمایلات حقیقیه‌سی و نظام عامه‌نك محافظه‌سی اندیشه‌سی بو حریتلره قیود و ضعف ضروری قیلدیغی تقدیرده آنجق تشکیلات اساسیه قانونیه‌یه بو تقییدات و ضعفه طرفدار اولمه‌جقدر .

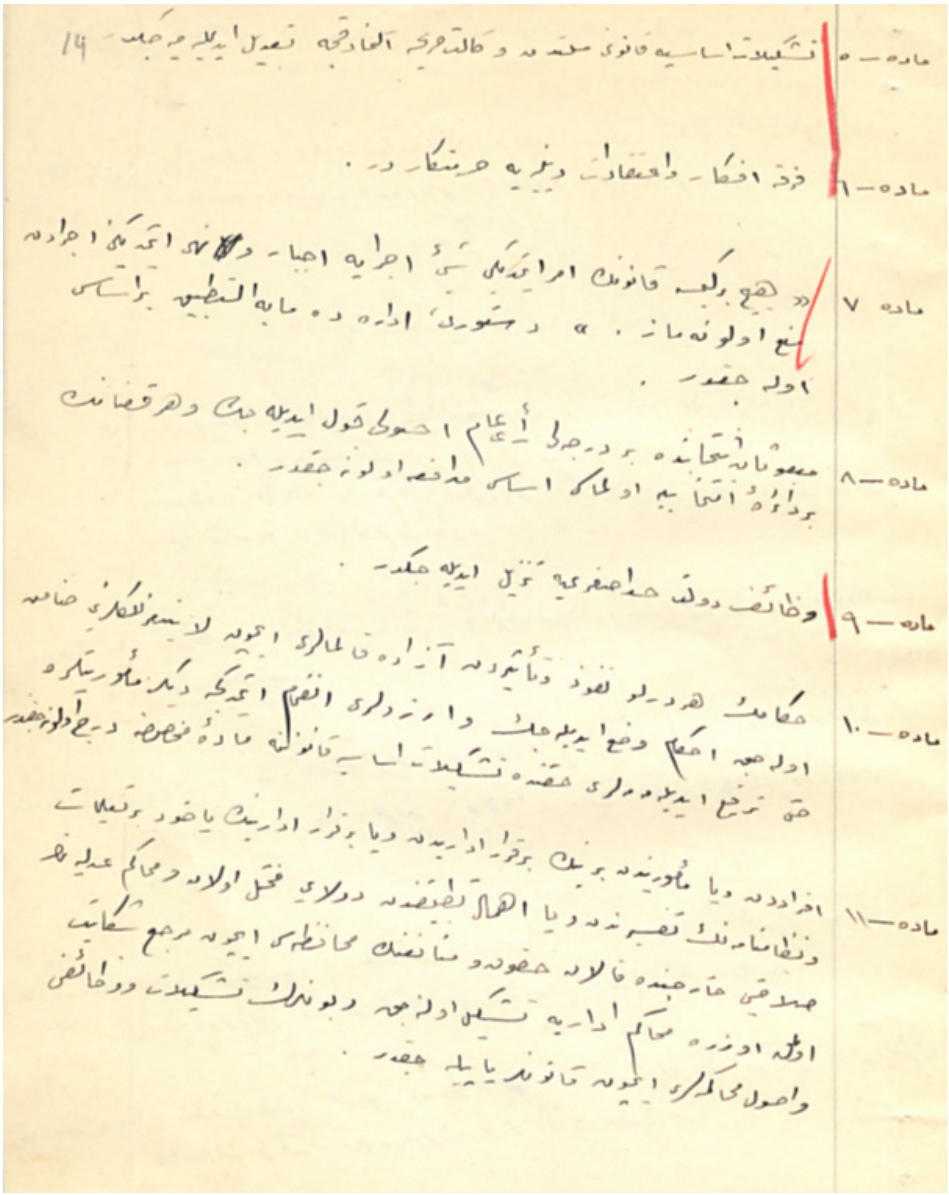

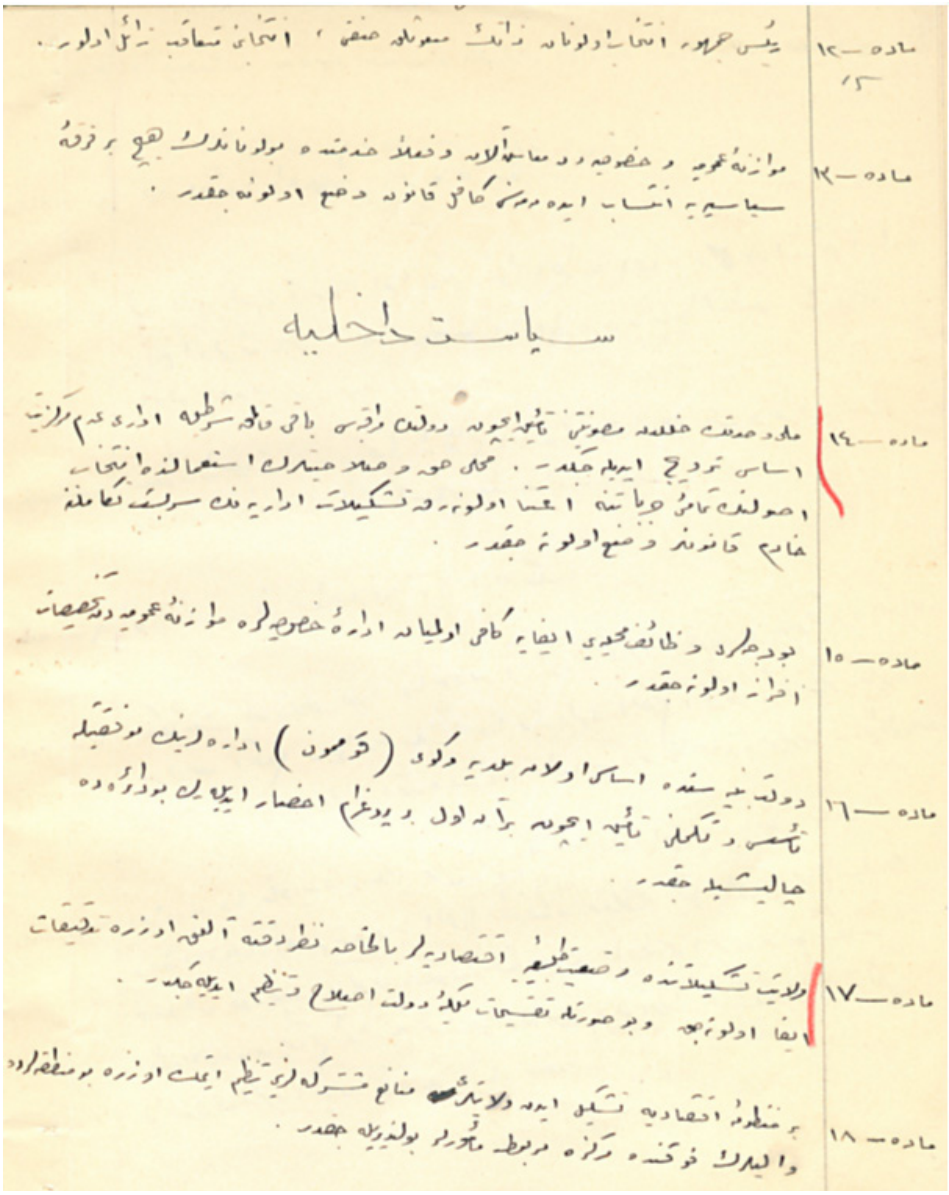

مادہ ۱۴ — رئیس جمہور انتخاب اولوندہ ذاتک مسئولیتی منتفی ، انتخابی محاکمہ ایدہ بیلیر اولور .

مادہ ۱۳ — موازنہ عمومیہ و خصوصیہ و محاسبات لایحہ وکیلہ حاضر ایدن بر وزارت سیاسیہ انتخاب ایدہ مدیکی قانونہ دوام اولونہ جقدر .

سیاست داخلیہ

مادہ ۱۲ — ملی حدت حفظ مصونیتی تأمین ایچون دولتک قوای باغی قابلہ سوقیہ ادارہ عدم مرکزیت اساسی تدویج ایدیلہ جکدر . محلی عمومی و محلی جیدلک استعمالندہ انتخاب اصولنک تامی جریانندہ اعتنا اولونہ رق تشکیلات اداریہ نک سرعتلہ تعاملنہ خادم قانونلر وضع اولونہ جقدر .

مادہ ۱۵ — بودجہ لرک وظائف محدودی ایفاسنہ کافی اولمیانلرہ ادارہ خصوصیہ لرہ موازنہ عمومیہ دن تخصیصات اخراجیہ اولونہ جقدر .

مادہ ۱۶ — دولتک بیہ سنہ اساسی اولمہ جدیہ وکلای (قومسون) ادارہ لرینک موقتیلہ تأسیس و تکمیل تأمین ایچون برادہ اول بدوغم اعضاسی ایدیلن بودجہ دہ تأسیس و تکمیل تأمین ایچون برادہ اول بدوغم اعضاسی ایدیلن بودجہ دہ حیالیسی جقدر .

مادہ ۱۷ — ولایت تشکیلاتندہ و خصوصیہ اقتصادیہ لرک باطاعہ نظارتہ آلنہ اوزرہ تدقیقات ایفا اولونہ جق و بو صورتلہ تقصیرات تکرار دولت اصلاح و تنظیم ایدیلہ جکدر .

مادہ ۱۸ — منطقہ اقتصادیہ تشکیل ایدہ ولایتلرک منافع مشترکہ لرینی تنظیم ایچون اوزرہ بو منطقہ لرد والیلرک توقیفہ و عزلہ مربوط مأمورلر بولندیرلہ جقدر .

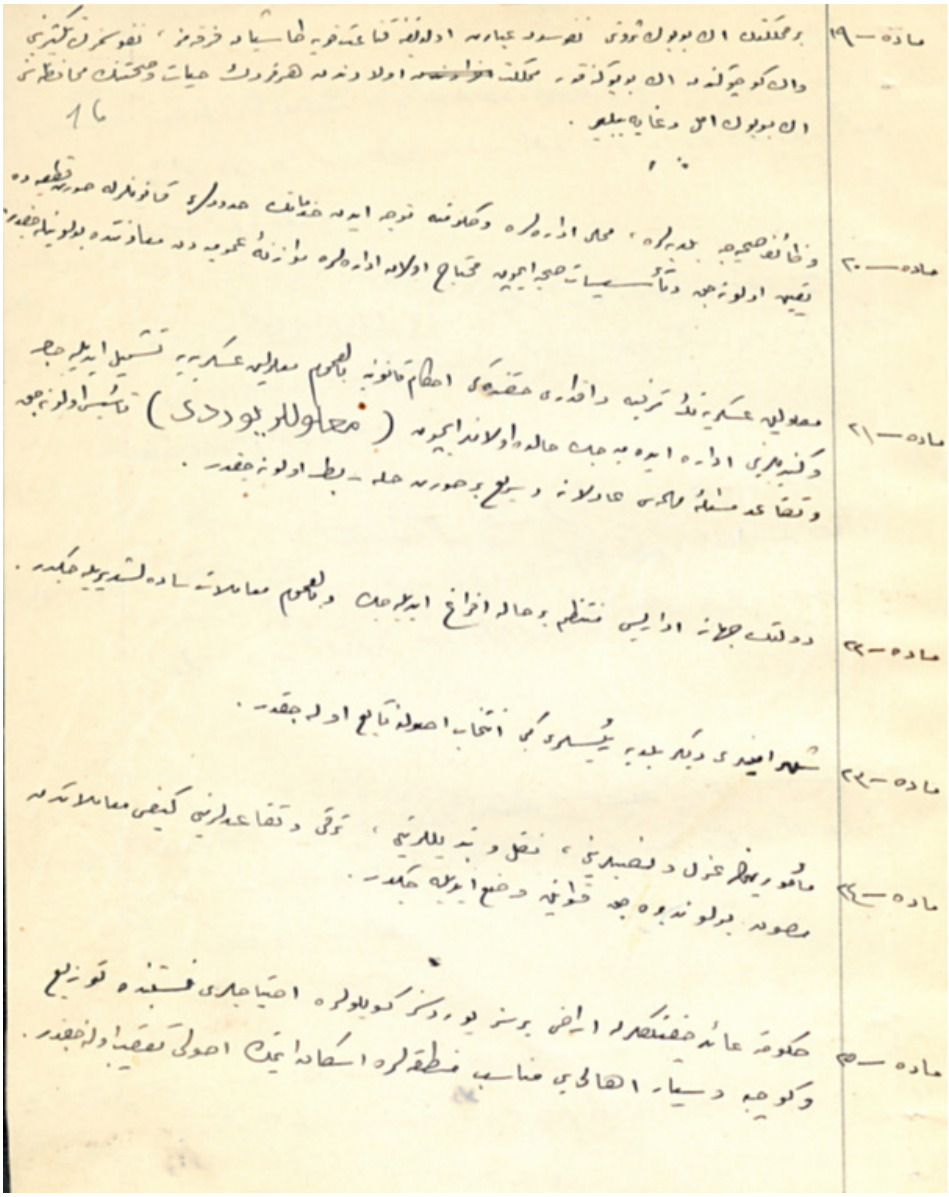

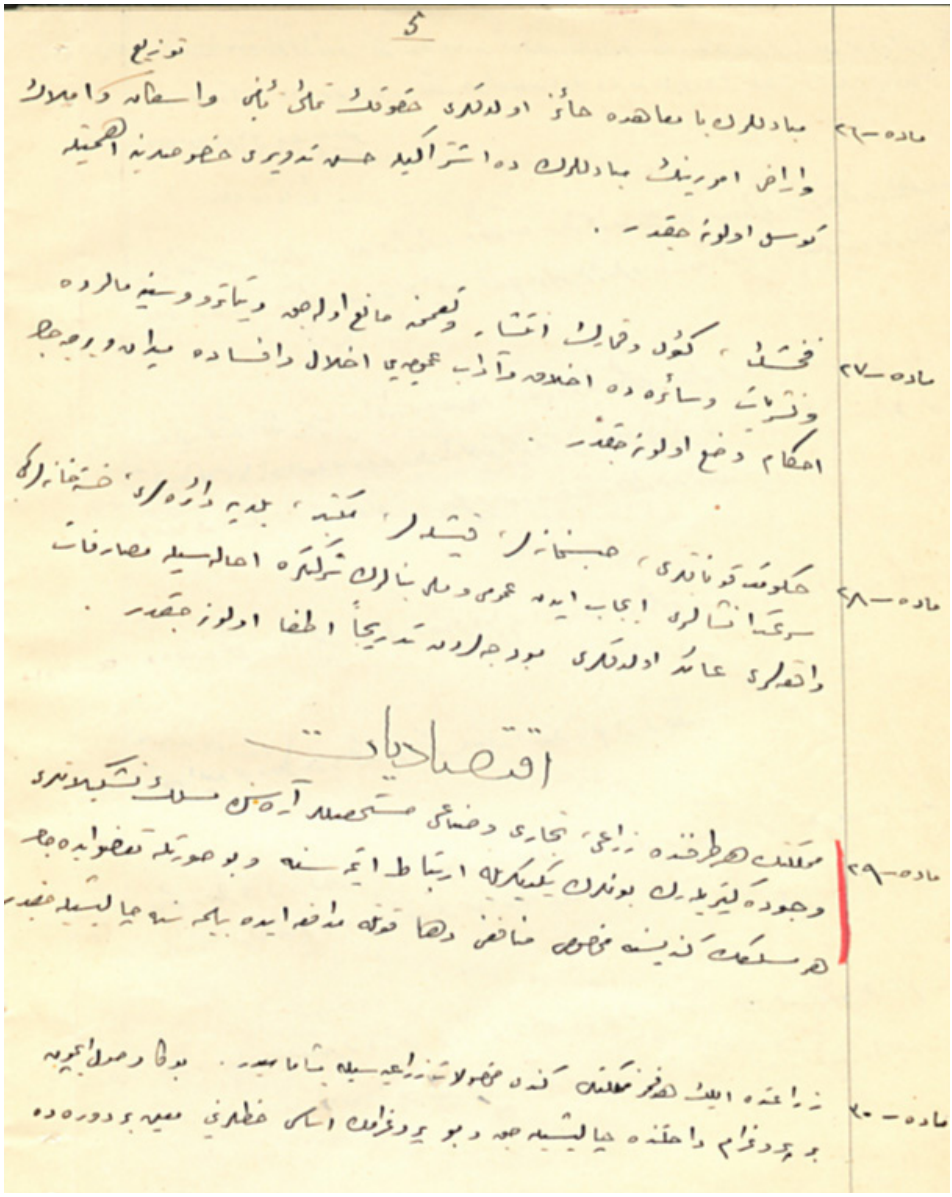

5

توزیع

ماده ـ ٢٦ مبادلرك با معاهده حائز اولدقلری حقوقك تملك بنی واسطه واملاك واراضی امورینك مبادلرك ده اشتراكیله حسن تدویری خصوصلرینه اهمیتله توسل اولونه جقدر .

ماده ـ ٢٧ فحشك ، كؤل وقمارك انتشار وتعمیمنه مانع اولاجق وتیاترو وسینه مالرده ونشریات وسائره ده اخلاق وآداب عمومیه یی اخلال وافساده میدان ویرجه جك احكام وضع اولونه جقدر .

ماده ـ ٢٨ حكومت قوناقلری ، حبسخانه لر ، قیشله لر ، مكتب ، بلدیه دائره لری ، خسته خانه لرك سرعت انشالری ایجاب ایدن عمومی وملی بنالرك شركتكره احاله سیله مصارفات واقعه لری عائد اولدقلری بودجه لردن تدریجاً اطفا اولونه جقدر .

اقتصادیات

ماده ـ ٢٩ مملكتك هر طرفنده زراعی ، تجاری وصناعی مستحصللر آره سنده مسلك تشكیلاتلری وجوده كتیریلرك بونلرك یكدیكریله ارتباط ایتمه سنه وبو صورتله تعضو ایده جك هر مسلكك كندیسنه مخصوص منافعی دها قوتله مدافعه ایده بیلمه سنه چالیشیله جقدر .

ماده ـ ٣٠ زراعتده ایلك هر فرد مملكتك كندی محصولات زراعیه سیله یتامامیدر . بوكا وصول ایچون بر پروغرام داخلنده چالیشیله جق وبو پروغرامك اساسی خطلرینی معین بر دوره ده

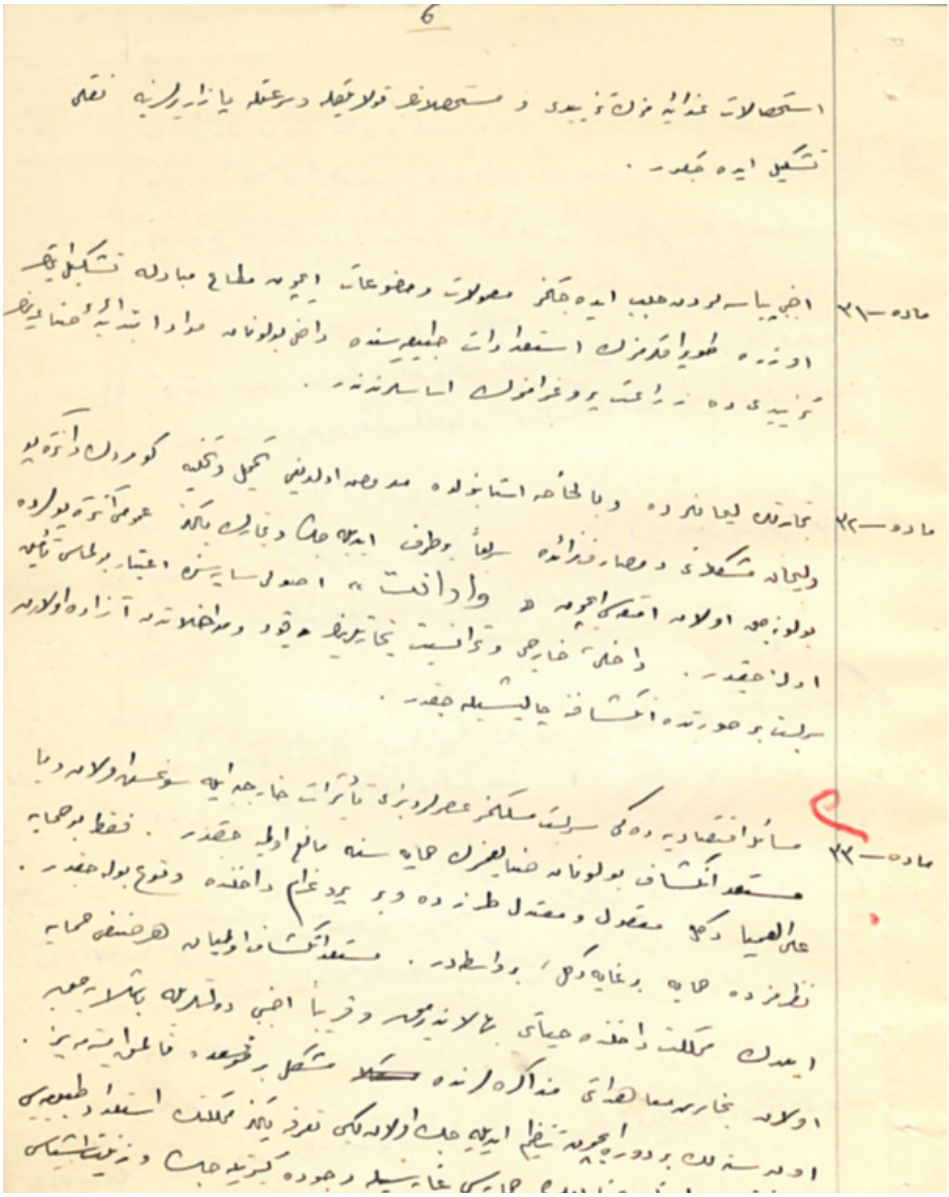

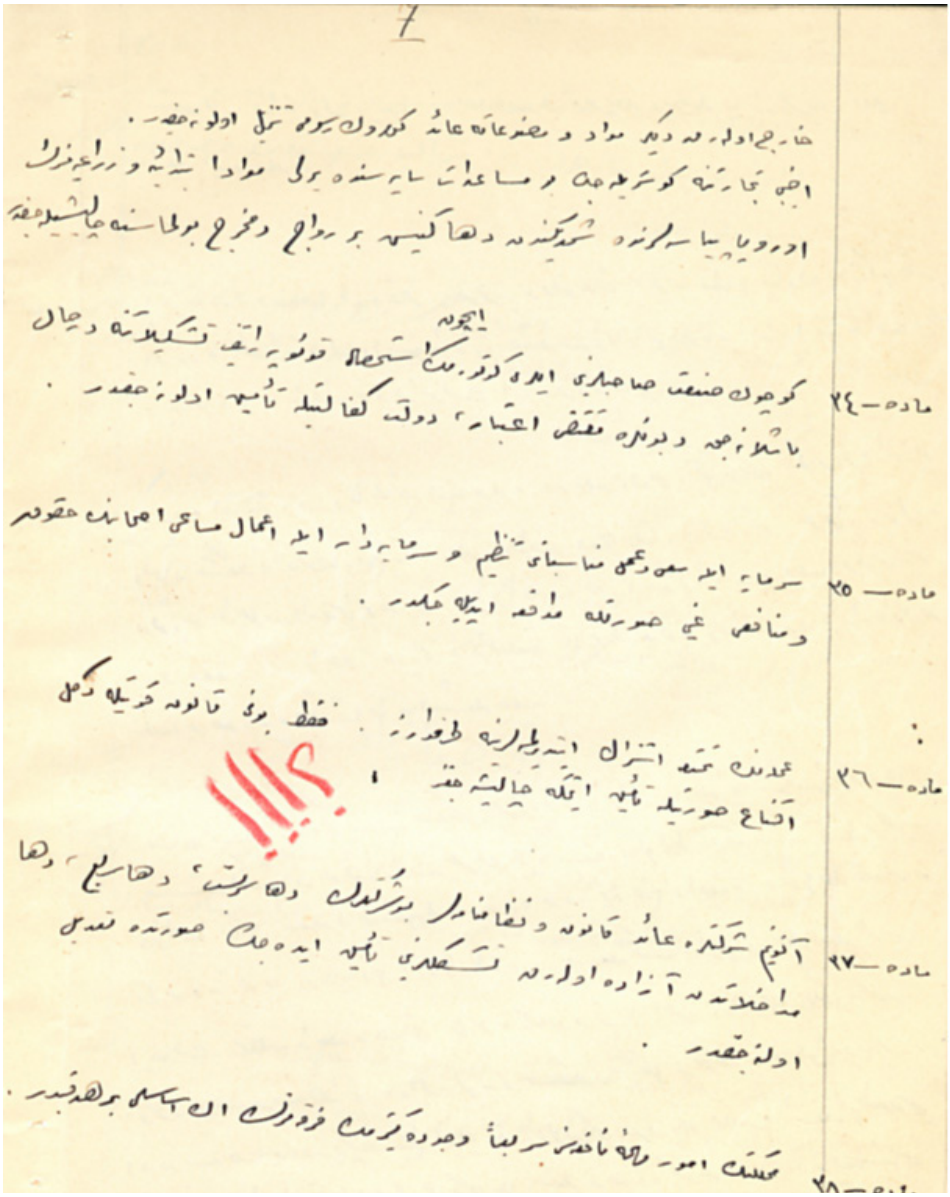

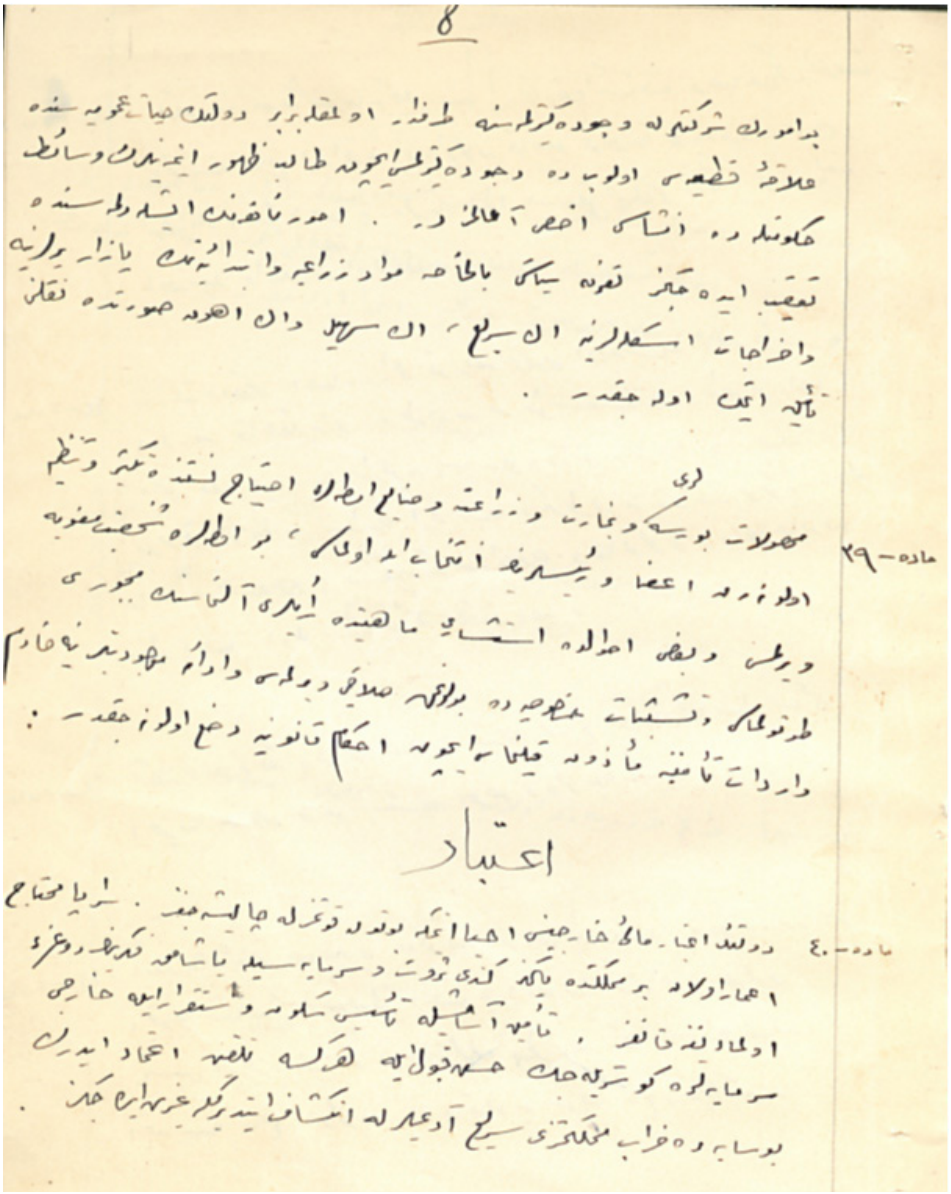

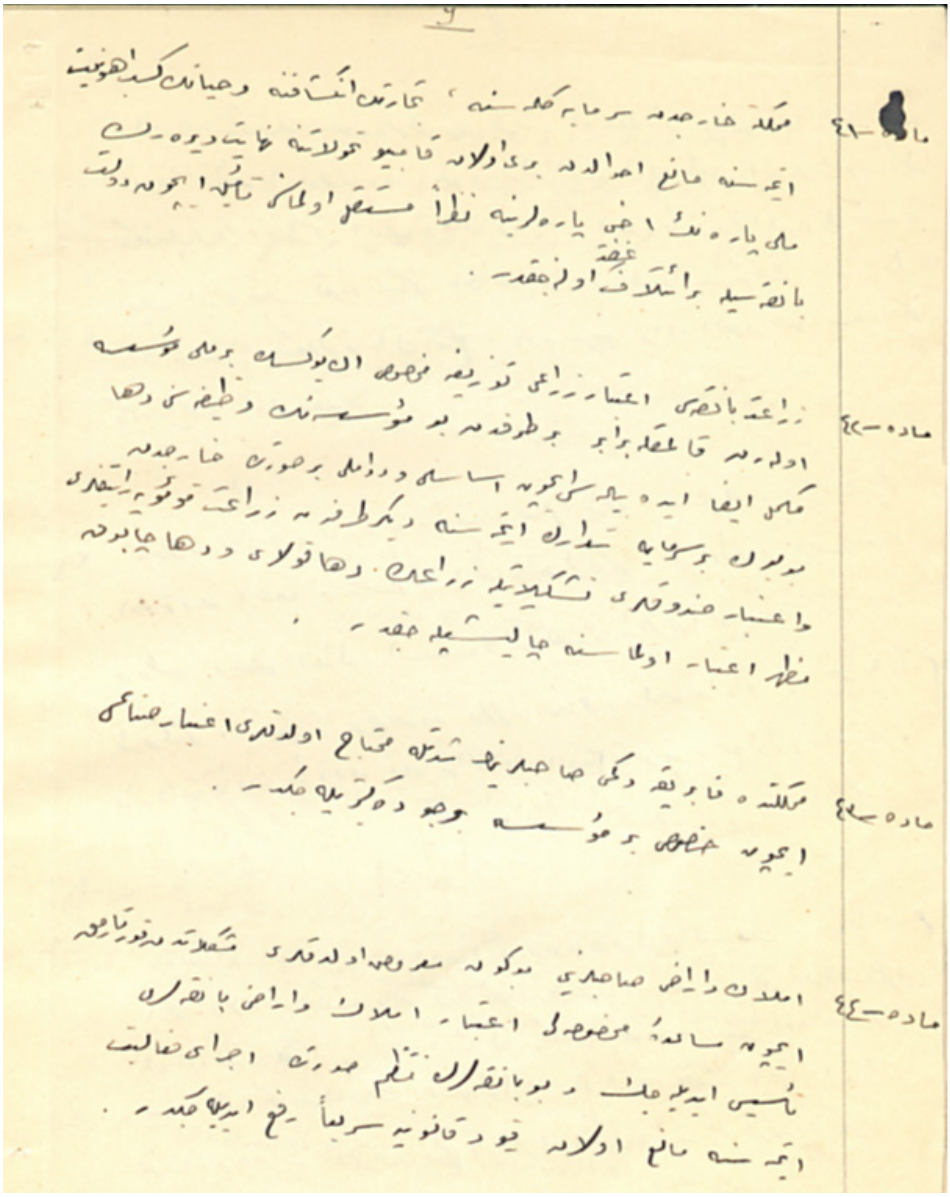

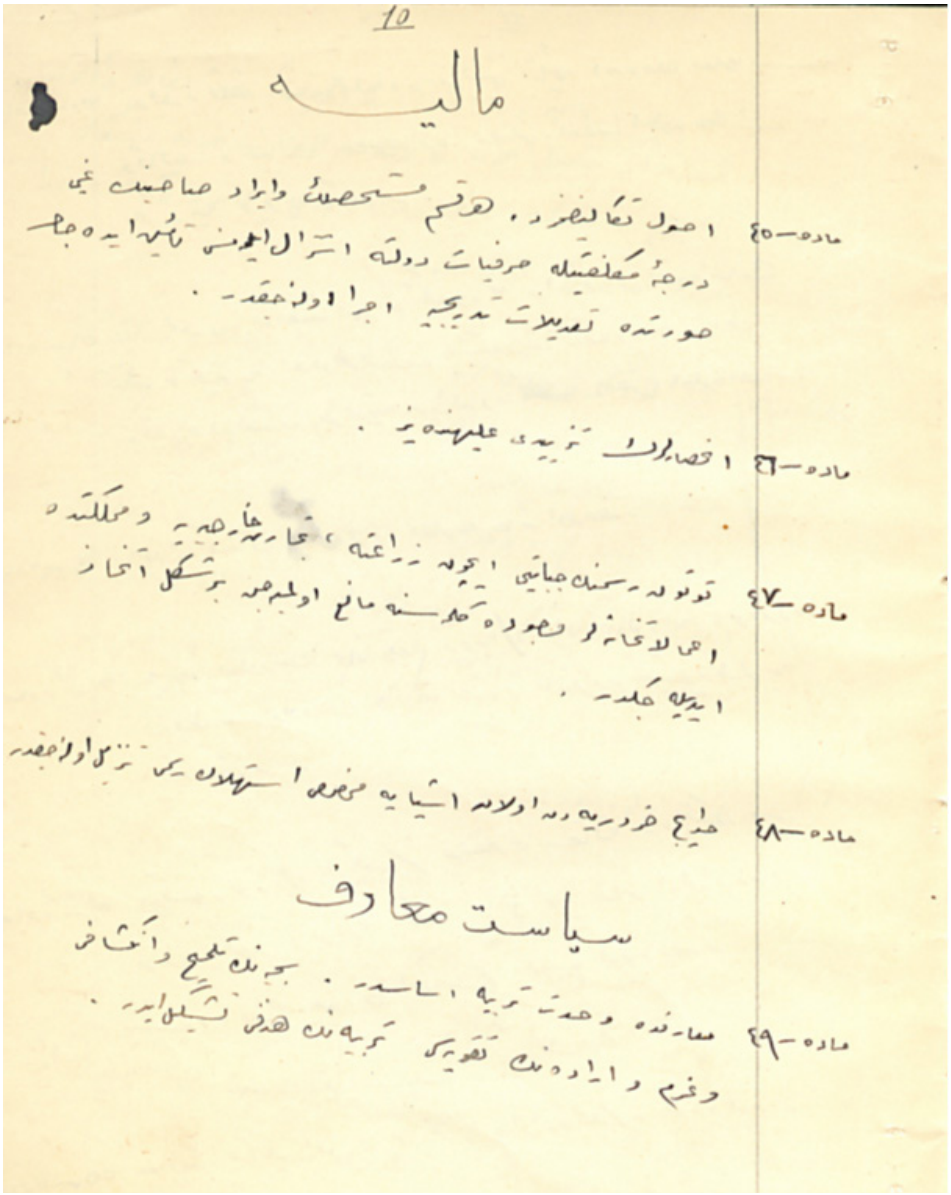

10

مالیه

مادّه ـ ٤٥ اصول تکالیفدر. هر قسم مستحصلك وایراد صاحبنك غنی درجهٔ مکلفیتله صرفیات دولته اشتراك ایدرسه تأمین ایده جك صورتده تعدیلات تدریجیه اجرا اولنه جقدر.

مادّه ـ ٤٦ انحصارلرك تزییدی علیهنده یز.

مادّه ـ ٤٧ توتون رسمنك جبایتی ایچون زراعته، تجارت خارجیه یه و مملکتده اعمال اتخاذلر وجوده کلمسنه مانع اولمیه جق بر شکل اتخاذ ایدیله جکدر.

مادّه ـ ٤٨ طرایح ضروریه دن اولان اشیایه مخصوص استهلاك رسمی تنزیل اولنه جقدر.

سیاست معارف

مادّه ـ ٤٩ معارفده وحدت تربیه اساسدر. بجه نك تلمیح و انکشافی وعزم و اراده نك تقویسی تربیه نك هدفی تشکیل ایدر.

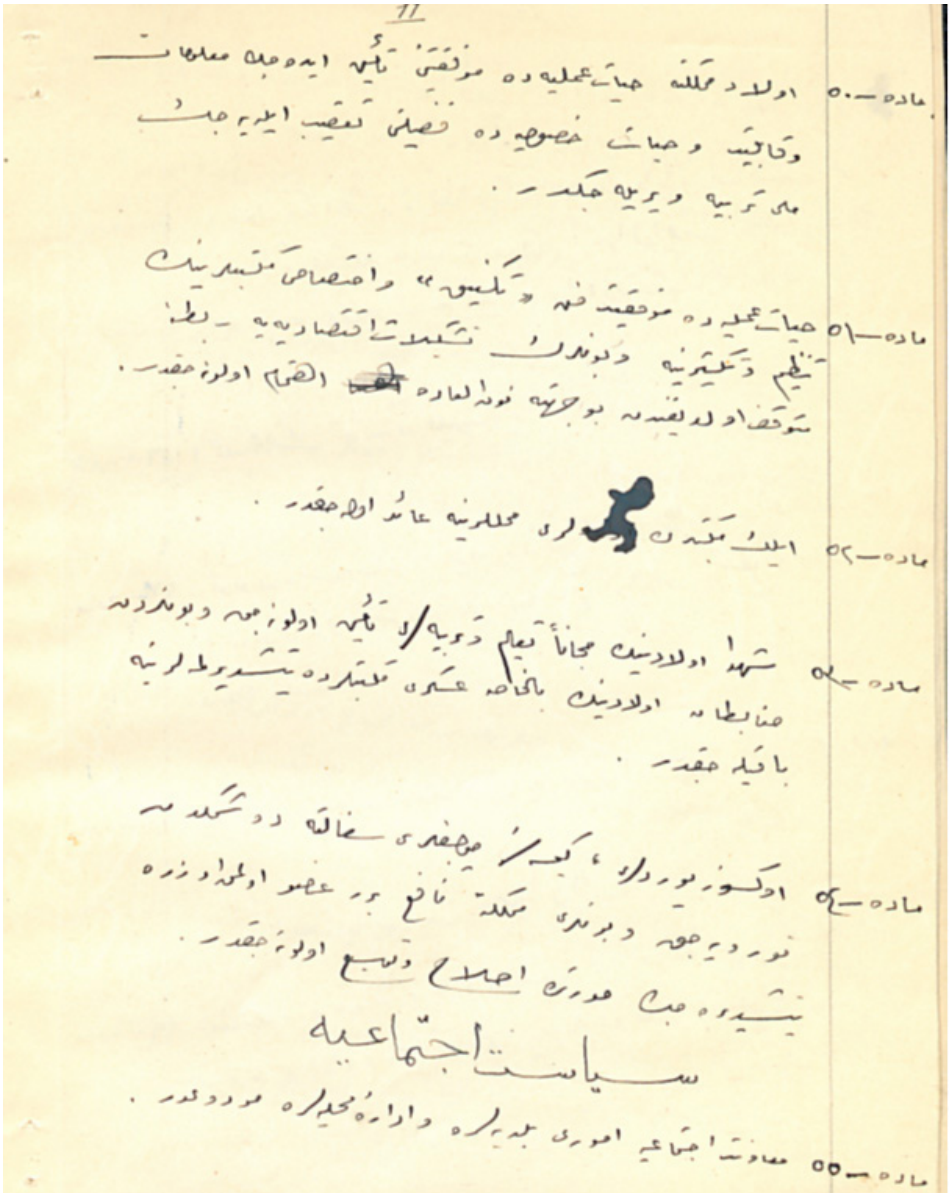

11

ماده — ٥٠ اولاد مملکته حیات عملیه ده موفقیتی تأمین ایده جك معلومات وقابلیت وحیات خصوصیه ده فضیلتی تعقیب ایلیه جك ملی تربیه ویریله جکدر.

ماده — ٥١ حیات عملیه ده موفقیت فن «تکنیق» واختصاصی مکتبلرینك تنظیم وتکثیرینه وبونلرك تشکیلات اقتصادیه یه ربطنه متوقف اولدیغندن بو جهته نون العاده اهتمام اولونه جقدر.

ماده — ٥٢ ایلك مکتبلرك [illegible]لری محللرینه عائد اوله جقدر.

ماده — ٥٣ شهدا اولادینك مجاناً تعلیم وتربیه لری تأمین اولونه جق وبونلردن ضابطان اولادینك بالخاصه عسکری مکتبلرده تیشدیرلمه لرینه باقیله جقدر.

ماده — ٥٤ اوکسوزیوردلری، کیسه لری چیچقلری سفالته دوشمکدن نورویه جق وبونلری مملکته نافع بر عضو اولمق اوزره تیشدیره جك صورتده اصلاح وتوسیع اولونه جقدر.

سیاست اجتماعیه

ماده — ٥٥ معاونت اجتماعیه اموری بلدیه لره واداره محلیه لره مودوعدر.

هشهربر آره‌سن تربیهٔ اخلاقیه‌نك ال یوكسك تظاهری اولان
تساندك حصولی ایچون هر طرفده جمعیات خیریه تشكلی
تشجیع و تشویق ایدیله‌جك و بونلر ایجابنده حكومتجه نقداً
مظهر معاونت اولاجقدر.

ماده ٥٦ — كثیر الاولاد عائله‌لره، ولیلره، چوجقلره، فقیرلره،
اختیارلره، معلوللره، محتاج خسته‌لره، قضازده
عمله‌یه معاونت ایتمك، اوجوز او انشا ایلمك، محتاجلره
مجانی علاج ویرمك، تأهلی تسهیل و عائله‌لره معاونت
ایتمك، ایشسزلره ایش بولمق كبی خصوصات ایله وظیفه‌دار اولان
تساند، معاونت متقابله، بصیرت، شفقت و سیفورطه
مؤسسه‌لرینك كرك دولت معاونتیله كرك شخصی تشبثلرله انكشافنه
غیرت اولونه‌جقدر.

ماده ٥٧ — قلبلرده تربیهٔ بدنیه‌یه اعتنا ایدیله‌جك و مملكت داخلنده اسپورجقلرینك
توسع و انكشافنه و اسپور میدانلرینك تأسیسنه چالیشیله‌جق
و بو تشكیلات حمایه ایدیله‌جكدر.

ماده ٥٨ — خلقمزك سویهٔ مدنیه و ~~[illegible]~~ حیاتیه‌سنی یوكسلتمك ایچون ارشادات
و نشریات صرفه اهمیت ویریله‌جكدر.